

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

1517 ЕЛІЗАВЕТА I меркантилізм
 ОЛІВЕР КРОМВЕЛЬ протекторат
 1648 ФРІДРІХ II 1689 ІВАН IV ГРОЗНИЙ
 Контрреформація
 ЖАН КАЛЬВІН ОЛЕКСІЙ МИХАЙЛОВИЧ
 1579 АРМАН ДЕ РІШЕЛЬЕ Реформація
 1721 ПЕТРО I
 1555 КАТЕРИНА II
 Смутний час
 ВІЛЬГЕЛЬМ I ІГНАТІЙ ЛОЙОЛА
 1791 освічений абсолютизм
 ЖОРЖ ВАШІНГТОН НАПІСЬКА
 1787 МАРІЯ-ТЕРЕЗІЯ
 АББАС I ІОСИФ II
 орден єзуїтів
 1492 СУЛЕЙМАН I ПІШВАНІ
 мануфактура самодержавство
 ХРИСТОФОР КОЛУМБ 1492
 Високе Відродження протекціонізм
 буржуазія
 ТОКУГАВА
 самураї
 1776 «Більш про права»
 ФЕРНАН МАГЕЛМАНІ
 промислова революція
 конституція
 ЖАН-БАТИСТ КОЛЬБЕР абсолютизм

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Тернопіль
Астон
2021

ЗМІСТ

ПОВТОРЕННЯ. ВСТУП

§ 1. Повторення. Вступ	7
------------------------------	---

Розділ 1

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

§ 2. Великі географічні відкриття XV–XVI ст.	14
§ 3. Цивілізації доколумбової Америки. Завоювання Нового світу	21
§ 4. Становлення капіталістичних відносин	28

Розділ 2

ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

§ 5. Гуманізм. Відродження	35
§ 6. Реформація в Західній Європі	42
§ 7. Контрреформація в Західній Європі	47
§ 8. Культура бароко і нова європейська наука	54

Розділ 3

ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVII ст.

§ 9. Франція в XVI–XVII ст.	61
§ 10. Володіння династії Габсбургів	67
§ 11. Національно-визвольна війна в Нідерландах	73
§ 12. Англія в XVI–XVII ст.	79
§ 13. Річ Посполита: шляхетська демократія	87
§ 14. Тридцятилітня війна	94

Розділ 4

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVII–XVIII ст.

§ 15. Османська імперія в XVI–XVIII ст.	101
§ 16. Кримське ханство	107
§ 17. Московське царство в XVI — на початку XVIII ст. Утворення Російської імперії	113
§ 18. Річ Посполита в другій половині XVII — наприкінці XVIII ст.	120

Розділ 5

ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

§ 19. Просвітництво. Індустріальна (промислова) революція	128
§ 20. Австрійські володіння династії Габсбургів	134
§ 21. Королівство Пруссія	139
§ 22. Російська імперія	145
§ 23. Міжнародні відносини	151
§ 24. Сполучені Штати Америки	157

Розділ 6

СХІДНИЙ СВІТ У XVI–XVIII ст.

§ 25. Індія та Персія	164
§ 26. Китай та Японія	170

Додатки ..... форзац

Словник основних і додаткових понять і термінів

Синхроністична таблиця «У світі — на теренах України»

Перелік гіперпосилань до ігрових QR-кодів

Узагальнення

<https://is.gd/dRdZF8>

Список літератури

<https://is.gd/FNLTa6>

Шановні восьмикласники і восьмикласниці!

Підручник зі всесвітньої історії для 8 класу пропонує навчальний матеріал відповідно до чинної програми. Його особливістю є зіставлення подій та процесів XVI–XVIII століть у країнах світу та на українських теренах. Адже в період Раннього Нового часу земля стала «єдиною цілою», тож усе, що відбувалося на тій чи іншій території, було взаємопов'язаним. Це ви зможете простежити, працюючи з текстами, завданнями, таблицями, ілюстраціями. За їх допомогою синхронно вивчати розділи всесвітньої історії та української, як це рекомендує навчальна програма, стане значно легше. Параграфи містять пізнавальні й доступні розповіді, кольорові схеми, мапи, цікаві та «непрості» запитання і завдання в рубриці «Міркуємо і діємо!». Є невеликі «шпаргалки», які неодмінно стануть у пригоді, ба більше, ви матимете змогу створювати їх самі. Захоплива рубрика «Чи знаєте ви, що...» здивує несподіваними фактами.

За допомогою QR-кодів, що на початку параграфа, зможете зануритися в неймовірні, подекуди курйозні, маловідомі сторінки минувшини. Також ми пропонуємо змінити звичний, усталений погляд на певні епізоди. Тренувальні вправи, що «хованються» за QR-кодами наприкінці параграфів, урізноманітять повторення і закріплення. Добірка творів живопису (візуальних джерел) на початку розділів дасть змогу відчутти «дух часу», а узагальнювальні таблиці, що в QR-кодах наприкінці підручника, — розібрати все «до дрібниць». Для того, щоб вчитися аналізувати, критично мислити та робити висновки, після параграфів є спеціальні «заморочки», що спонукатимуть ваш мозок до дій. Ви зможете працювати самостійно чи в групах, удома чи на уроках, усно чи письмово, використовуючи лише матеріал підручника або шукаючи інформацію в інтернеті.

Упродовж року ви «заприятелюєте» з юними Альбрехтом Дюрером (*знаменитим художником Відродження*) і Марією-Терезією (*австрійською імператрицею з династії Габсбургів*). Вони залюбки допоможуть наповнювати «схриньку скарбів» відомостями про історичні події, явища, процеси та їхніх учасників. Щоденна наполеглива праця обов'язково приведе до успіху. Тож хай мандрівка сторінками цього підручника стане пізнавальною та цікавою!

Із повагою та шануванням — ваші автори

Підручник, з яким цікаво та легко вчитися!

Чи знаєте ви, що...

Історія — цікава наука. Читаючи цю рубрику, ви дізнаєтеся про дивовижі, в які деколи важко повірити. А також отримаєте «ниточки», які допоможуть пов'язати події, які ви вивчатимете, з історією України.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

А ця рубрика ду-у-уже серйозна. Адже без знання «спеціальних слів» неможливо розуміти минуле та висловлювати свою думку про нього.

Додаткова інформація з теми

У Ранній Новий час відбулося так багато подій, що вони «не помістилися» в підручник. Якщо захочете дізнатися більше, скористайтеся своїми смартфонами чи комп'ютерами. За допомогою QR-кодів, які є наприкінці параграфів, зможете ще й погратися.

Міркуємо і діємо!

Після кожної частини параграфів на вас очікують запитання і завдання, які опрацьовуватимете самостійно, в парах, у групах, колективно, з учителями, батьками. Обирайте або «легші», або складніші, над якими доведеться добряче поміркувати. Деякі завдання можна виконувати як «справжні» практичні роботи.

Мовою історичного джерела

Історія, мов річки, починається з джерел. Із цієї рубрики ви дізнаєтеся про те, як давнину бачили та описували очевидці.

У той час, коли...

Тоді...

Відомо, що історія України є складником історії всесвітньої. У такій таблиці ви «побачите», які події відбувалися у світі та водночас на теренах України.

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Як відомо, щоб добре опанувати матеріал, його треба час від часу повторювати. Запитання та завдання, що є наприкінці параграфів, не тільки перевіряють ваші знання, а й навчать розуміти, діяти, аналізувати, оцінювати, творити. Виконуйте їх усі або вибірково, у класі чи вдома.

«Nota bene» в перекладі з латини означає «зверніть увагу». У такі «шпаргалки» можна підглядати на уроках і вдома. Ви обов'язково зумієте їх «розшифрувати» й навчитеся створювати самостійно.

§ 1. Повторення. Вступ

§ 1. Повторення. Вступ

Чи знаєте ви, що...

..... праправнучка Ярослава Мудрого, донька Володаря Ростиславовича, князя звенигородського та перемишльського, Ірина Володарівна стала невісткою візантійського імператора Олексія I Комніна, а її син, Андронік I — імператором Візантії та засновником династії, яка понад

двісті років правила Трапезундською імперією;

..... український шляхтич Юрій Кульчицький, знавець п'яти мов, працював перекладачем віденської Східної торгової компанії, служив військовим розвідником під час знаменитої оборони міста Відень у 1683 р., а згодом заснував одну з перших кав'ярень у Європі й створив рецепт так званої «віденської кави».

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Нова історія (Новий час, Модерна доба) — (від латинських слів «модо» — «тепер» та «модернус» — «сучасний»); період всесвітньої історії між Середньовіччям і Новітнім часом тривалістю від кінця XV ст. (відкриття Христофором Колумбом Америки) до початку XX ст. (розгортання Першої світової війни).

Ранній Новий час (Рання Модерна доба) — перший підперіод Нової історії (Нового часу, Модерної доби) тривалістю від кінця XV ст. (відкриття Христофором Колумбом Америки) до кінця XVIII ст. (розгортання Французької революції).

Козацька доба — Ранньомодерний підперіод Нової історії України тривалістю від кінця XV ст. (виникнення українського козацтва) до кінця XVIII ст. (знищення козацької державності).

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/jaHFED> **QR 1.1.** Із Середньовіччя в Модерну добу: від «світу небесного» до світу земного. **QR 1.2.** Ранньомодерна доба в історії України.

1.1. Якими виявилися Середні віки в історії Європи та України?

Упродовж цього року ви продовжуватимете вивчати всесвітню історію. Мабуть, пам'ятаєте із 7 класу, що Середньовіччя було насичене історичними подіями та епізодами. Адже саме тоді світ поділився на умовні «Захід» і «Схід», які, дивовижно переплітаючись, надовго відмежувалися. Причина — конфлікт світоглядів, релігій і культур. У цьому конфлікті несподівано та водночас символічно хиталися терези долі: скажімо, тоді, коли найбільша мечеть провінції Кордова перетворилась у храм Непорочного Зачаття Діви

Повторення. ВСТУП

Марії, собор Святої Софії в місті Константинополь став мечеттю Ая-Софія. Саме в Середньовіччі утворилася Русь-Україна, що уславилася як могутня держава, втягнена у вир подій між Заходом і Сходом. Як і деякі тогочасні європейські країни, вона пережила періоди піднесення, роздроблення й урешті розпалася.

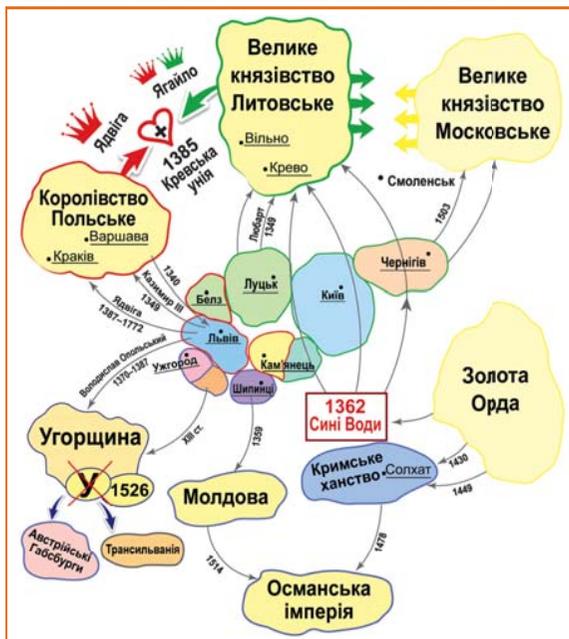

«Ірина Володарівна»
(в місті Константинополь),
художник Артур Орльонов

У чому ж особливості європейського Середньовіччя? Тодішня Європа не вважалася найрозвиненішою. На її теренах вели невинні війни, що формували своєрідне мислення, впливали на спосіб життя. У горнилі тих протистоянь виникли та утвердилися три стани суспільства: «ті, які воюють», «ті, які працюють», «ті, які моляться». Землевласники правили, воювали, багатіли, втішалися. Натомість простолюднине втрачали привілеї, права, особисті свободи. Середні віки — це також «доба Віри», адже релігія, без перебільшення, визначала кожен подих вірян. З одного боку, під її впливом розвивалися науки й мистецтва. З другого, — католицька церква володіла чималими ресурсами, угіддями, коштами і, як наслідок, неабиякими можливостями. Вона організувала і керувала жорстокими кампаніями (як-от: хрестовими походами, які, до слова, відбувалися в ім'я Господне; переслідуваннями незгодних). Римські понтифіки втручалися в змагання за владу між світськими персонами. Не відставали й православні ієрархи. Загалом, церква контролювала всі сторони людського буття. Це призвело до розгортання реформаційного та контрреформаційного рухів у **Ранньому Новому часі**.

Наприкінці XV ст. все настільки стрімко змінювалося, що ставало очевидним — настав новий період. Точкою його відліку історики визначають Великі географічні відкриття. Що ж у них надзвичайного, подумалося вам? Але саме з моменту відкриття **Нового світу** ми говоримо про єдність світової цивілізації. І ця єдність формувалася під верховенством Європи, яка почала домінувати у світі. Люди відмовилися від «споглядання життя» та взяли його перетворювати.

§ 1. Повторення. Вступ

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте 5 найважливіших подій історії світу та України, що відбулися в Середні віки. 2. Який тогочасний епізод проілюструвала б картина Артура Орльонова «Ірина Володарівна»? Які елементи й предмети вказують на те, що русинка перебувала в місті Константинополь? 3. Розгляньте схему. Назвіть довкільні сусідні країни, володарі яких опанували русько-українськими землями на початку XVI ст.

1.2. Якими є хронологічні межі й характерні ознаки Раннього Нового часу (Ранньомодерної доби)?

Кожному історичному періоду властиві характерні ознаки. Якщо вони зникають чи змінюються, настає інший період. Сподіваємося, ви розумієте, що прикметні риси, притаманні різним епохам, по-різному впливають на світогляд, цінності, поведінку людини. Отож Середньовіччя добігло кінця. Його змінила наступна сходинка поступу. Період **Нової історії (Нового (Модерного) часу (доби))**, що розпочався наприкінці XV ст. і тривав до

Повторення. ВСТУП

початку Першої світової війни, — сповнений бурхливих подій. Його умовно поділяють на два підперіоди. Перший — це Ранній Новий, або **Ранній Модерний час (доба)** (кінець XV–XVIII ст.): від початку Великих географічних відкриттів до початку Французької революції. Його ви вивчатимете у 8 класі. Другий — власне **Новий, або Модерний час (доба)** (кінець XVIII – початок XX ст.): від початку Французької революції 1789 р. до початку Першої світової війни 1914 р. Його ще іноді називають «довгим» XIX століттям, про події якого ви дізнаватиметеся в 9 класі.

Періодизація всесвітньої історії (фрагмент)

Середні віки	Новий (Модерний) час	
	Ранній Новий (Модерний) час (доба)	Новий (Модерний) час (доба)
V–XV ст.	XVI–XVIII ст.	XIX — початок XX ст. («довге» XIX ст.)

На зміну станово-представницьким монархіям, із їхніми елементами обмеженої, але все ж таки демократії, прийшли **абсолютні монархії**. У такий спосіб піддані сподівалися домогтися законності й стабільності, що їх нібито могли гарантувати правителі з необмеженими повноваженнями. Міцна влада монархів, яка спочатку сприяла розвитку торгівлі та ремесел, згодом виявилася несумісною з новими реаліями, тому абсолютизм відкинули. У Ранньому Новому часі в багатьох країнах зародилися **мануфактурні виробництва**. Замість феодальних порядків постали **капіталістичні**. Також вище йшлося про релігійні рухи, спрямовані на вдосконалення церков. Культура **Відродження** подарувала цілу плеяду геніальних учених і митців. З другого боку, ви, мабуть, здивуєтеся, але в Ранньомодерну добу процвітало рабство. І не тільки в Європі. Упродовж XVI–XVIII ст., за різними даними, з Африки до Нового світу вивезли близько 17 млн людей, більшість із яких зробили рабами! Сумна статистика, чи не так? А винищення народів доколумбової Америки? Ще одна трагічна сторінка всесвітньої історії, де Європа залишила глибокі рани. На Землі конче треба було щось змінювати.

Врешті, у пошуках державного устрою, який би задовольняв громадян, європейці наблизилися до необхідності встановлення «освіченого правління», «розумного суспільства» — **Просвітництва** — й усвідомлення того, що всі люди і народи є вільними. Прикметні риси Раннього Нового часу поступово зникали. Їх замінювали рівність, свобода й гідність — атрибути наступного підперіоду, що тривав протягом «довгого» XIX ст.

§ 1. Повторення. Вступ

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте періодизацію всесвітньої історії та, зокрема, Середньовіччя. В які з періодів відбулися події, описані в рубриці «Чи знаєте ви, що...» цього параграфа?
2. Чому історичний період, що настав після Середньовіччя, називають Модерним?
3. Назвіть 2-3 характерні ознаки Раннього Нового (Модерного) часу (доби).

1.3. У чому особливості Ранньомодерної доби в історії України?

«Юрій Кульчицький у турецькому вбранні», автор невідомий, кінець XVII ст.

Тогочасні землі України «зустріли» Ранньомодерну добу у складі сусідніх держав — Угорського та Польського королівств, Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, Молдовського князівства, Кримського ханства, Великого князівства Московського. Пізніше українські терени опинилися частинами Речі Посполитої (власне Польського королівства), Османської імперії, Австрії, Російської імперії.

Характерні ознаки Раннього Нового часу чітко простежуються в українській історії. Можливо, ви гадаєте, що рабство як явище оминуло русів (русинів)-українців? Та ж ні! Майже 200 тис. тогочасних мешканців українських просторів потрапили в турецьку неволю. Селяни-кріпаки гарували на магнатів, шляхтичів і дворян. Російська імператриця Катерина II відверто називала кріпаків рабами. Водночас започатковувалися підприємницькі відносини, попри несприятливі умови плідно розвивалася культура, почала діяти сучасна Українська греко-католицька церква.

Кожна подія, епізод залишали по собі як позитивні, так і негативні наслідки. Політичні, економічні, релігійні утиски, що їх зазнавали різні верстви населення, породили феноменальне явище — українське козацтво. Від кінця XV ст. козаки згуртувалися в таку потужну силу, що відродила і розбудувала модерну українську державу — Військо Запорозьке (Гетьманщину). Прогресивну й демократичну. А ще — освічену. Тогочасний рівень грамотності пересічних жителів міст і сіл неабияк дивував іноземних мандрівників. Як бачите, українці — давній народ, із не менш давніми

Повторення. ВСТУП

державницькими традиціями. Тому Ранній Новий час в історії України цілком заслужено називають **Козацькою добою**.

Міркуємо і діємо!

1. Які події відбувалися на теренах України в Ранньому Новому часі? Чи ви вважаєте їх модерними? 2. Чому Ранньомодерний час в історії України називають Козацькою добою? 3. Які джерела використовують історики для дослідження Раннього Нового часу (для відповіді використайте знання, здобуті в 7 класі)?

У той час, коли...

Тоді...

у світі

Кінець XV–XVIII ст. — Ранній Новий (Модерний) час (доба)

Кінець XVIII — початок XX ст. — Новий (Модерний) час (доба)

на теренах України

Кінець XV–XVIII ст. — Козацька доба

Кінець XVIII — початок XX ст. — українське національне відродження

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте твердження: «Новий (Модерний) час (доба) — це період між Середньовіччям та Новітнім часом». Як називають періоди історії України, що збігаються з Ранньомодерним та Модерним у всесвітній історії?

3. Обчисліть, скільки століть тривали: Нова історія (як період), Ранній Новий (Модерний) час (доба), Новий (Модерний) час (як підперіоди), Козацька доба, українське національне відродження. Складіть і запишіть у зошит 2-3 хронологічні задачі.

4. **А.** Згадайте найяскравіші події, що відбулись у світі та на теренах Русі-України в Середньовіччі. **Б.** Якими здобутками уславилось людство в Середній віці?

5. У чому відмінність характерних ознак Середньовіччя та Раннього Нового часу? Доберіть приклади для підтвердження своєї думки.

6. Розпочніть укладання синхронізованої хронологічної таблиці «Світ і Україна в Ранньомодерну добу».

«Світ і Україна в Ранньомодерну добу»

Період, дата (століття, десятиліття або рік)	Події поза теренами України	Події на теренах України	Примітки

Розділ 1

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

Мапа із зображенням меридіана поділу володінь згідно з умовами Тордесільяського договору, «придбана» італійцем Альберто Кантіно в португальців, 1502 р.

План міста Теночтитлан і мапа Мексиканської затоки, із листа Фернандо Кортеса до імператора Карла V, 1524 р.

Мапа Тихого океану, картограф Абрагам Ортеліус, 1589 р.

Розділ 1. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

§ 2. Великі географічні відкриття XV–XVI ст.

Чи знаєте ви, що...

..... у 1492 р. в листі кримського хана Менглі I Гірея до великого князя литовського Олександра йшлося про захоплення свавільними русами турецької галери, і той факт уважається однією з перших писемних згадок про українських козаків;

..... першим українцем у Північній Америці, найімовірніше, був уродженець міста Коломия Іван Богдан (Лаврентій Богун), який у 1608 р. разом з англійським мандрівником і письменником Джоном Смітом заснував форт Джеймстаун, що в сучасному штаті Вірджинія.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Великі географічні відкриття — історичний процес упродовж XV–XVI ст., коли європейці здійснювали дослідницько-колонізаційні експедиції просторами Африки, Америки, Азії та Океанії.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/ESMUwM> **QR 2.1.** Уривки із записів невідомого учасника експедиції Васко да Гама. **QR 2.2.** Найвідоміші мапи епохи Великих географічних відкриттів.

2.1. Які були передумови й причини

Великих географічних відкриттів XV–XVI ст.?

Великі географічні відкриття XV–XVI ст. — надважливий цивілізаційний «вибух», що докорінно вплинув на перебіг історії. Вони передусім довели істинність ранньосередньовічних припущень щодо кулястості Землі. З другого боку, під час далеких мандрівок люди поглибили свої знання про світ. Як відомо, географія зародилася в добу Античності. У Середньовіччі землеписові надбання греків і римлян удосконалили араби. Вони дізналися багато про мореплавство на Сході, але породили кілька певною мірою «шкідливих» легенд про земну поверхню. Наприклад, що Атлантичний океан перепливти неможливо, бо він — велике «зелене море» без меж та берегів. Таку «картинку» сприйняли європейці, які додали в наявні мапи свої бачення на основі народних і біблійних переказів. Як наслідок, витворилася й побутувала химерна «суміш» різних спотворених географічних свідчень. Якщо середземноморські та чорноморські території більш-менш розвідали ті

§ 2. Великі географічні відкриття XV–XVI ст.

ж торговці, то про віддалені краї відомостей неабияк бракувало. Для їхнього отримання потрібен був поштовх, і наприкінці XV ст. склалися сприятливі умови для нього.

Великі географічні відкриття відбулися завдяки досягненням астрономії та військової справи, особливо кораблебудування. Європейці навчились обчислювати географічні координати за Полярною зорею. Коли це було неможливо, використовували компаси й *астролябії* — пристрої для визначення розташування небесних тіл. Відтоді моряки могли відпливати далеко від берега та вільно орієнтуватись у водному просторі. На глибокій воді вони почувалися впевнено на *каравелах* — швидких і маневрених вітрильниках, здатних долати чималі відстані. Уперше згадані близько 1440 р., ці невеликі кораблі тривалий час символізували військову могутність Європи. І от настала слушна нагода для застосування їх в інших цілях. Як бачите, європейці мимоволі ретельно «готувалися» пізнавати далекі обрії.

«Відкриття Америки», фрагмент акварелі, художник Рафаель Монлеон і Торрес, 1885 р.

Астролябія, сучасна світлина

До відкриттів мандрівників спонукали й життєві потреби. Панування Османської імперії майже припинило постачання прянощів (чорного перцю, кориці, мускату тощо) зі Сходу. Доступ туди мали венеційські купці, але поменшало охочих платити їм за це шалені гроші. Європейські володарі все частіше замислювалися про пошуки обхідних шляхів до багатющої Індії. До того ж, для задоволення своїх примх і фінансування військ їм бракувало золота та дорогоцінних металів, тому водночас із нестачею прянощів постало питання освоєння незвіданих золотих і срібних копалень. Середньовічні бувальщини про казкові розкоші східних країн отримали продовження!

Розділ 1. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

Після завершення Реконкісти дворянство Іспанії та Португалії залишилося без військової здобичі, тож вирушало в ризиковані подорожі, сподіваючись розбагатіти та прославитися. Католицька церква теж підтримувала думки про освоєння нових земель і навернення поганських народів у християнство.

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте, якою європейці уявляли Землю в періоди Античності та Середньовіччя. 2. Випишіть у зошит передумови й причини (окремо) Великих географічних відкриттів. Чому церква підтримувала освоєння нових земель? 3. Використовуючи інтернет, з'ясуйте походження слова «каравела». Чому після винайдення саме таких вітрильників стали можливими далекі плавання?

2.2. Чим уславився Христофор Колумб?

«Земне яблуко» — глобус, винахідник Мартін Бегайм, місто Нюрнберг, 1492–1494 рр.

За право розвідувати маршрути на Схід змагалися, як ви здогадалися, щойно об'єднана Іспанія та Португальське королівство. Спочатку перевага була на боці португальців. Зокрема, упродовж другої половини XV ст. вони побували на островах Атлантичного океану і значно просунулись углиб Африки. У 1488 р. *Бартоломеу Діаш* досягнув крайньої південної точки цього материка — мису Доброї Надії (через жадливий шторм португалець назвав його Грозовим мисом). Прохід до Індійського океану віднайшли, але через дорожнечу долання чималих відстаней потребували коротших шляхів.

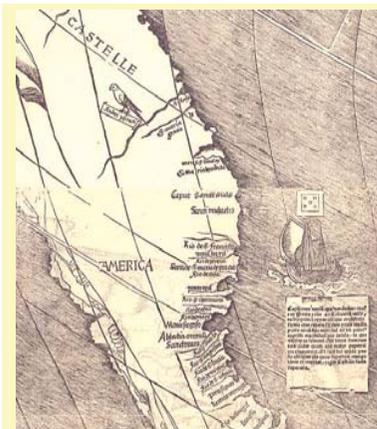
Одним із тих невгамовних пошукувачів виявився **Христофор Колумб** (*1451–†1506).

Генуезець за походженням, він із дитинства знався на морській справі. Відтоді й мріяв досягти казково багатой Індії, плывучи не на південь, як інші, а на захід. Його інтерес підігрівали неправильні розрахунки венеційських картографів, які «розташовували» Азію недалеко від Португалії. Співвітчизники-італійці, та й, зрештою, всі, до кого звертався завзятець, не

§ 2. Великі географічні відкриття XV–XVI ст.

схвалювали цього авантюрного замислу. Однак *Ізабель I Кастильська та Фернандо II Арагонський* прихильно прийняли Христофора Колумба. Отримавши потрібне спорядження, три кораблі та обіцянку титулу віцекоролів нових земель, 3 серпня **1492 р.** мореплавець вирушив через Атлантичний океан на захід. На початку жовтня, після виснажливого плавання, невелика флотилія із трьох кораблів — «Санта Марія», «Пінта», «Нінья» — досягла Багамських островів. Її капітан вірив, що прибув до Індії. Навіть місцеве населення він назвав *індіанцями!* То був неймовірний успіх, який належало закріпити! Через два тижні його кораблі досягли Куби, пізніше — Гаїті. Своєю радістю першовідкривач поспішив поділитися з правителями-«благодійниками». Зворотний вояж виявився не менш небезпечним — один корабель затонув (частину команди довелося залишити в «Індії» — у новозбудованому *форті* Різдва). Іспанці ж зустріли мандрівника із захопленням, він удостоївся аудієнції з королевою та королем. Це стало великим визнанням, чи не так? Пізніше Христофор Колумб ще тричі вирушав через Атлантику, але дивовижних багатств так і не знайшов. Іспанський уряд позбавив його звань, піддав гонінням, незважаючи на здобуту славу. Згодом про нього забули. На письмовому столі мореплавця багато років лежали кайдани, нагадуючи про зрадливість долі.

Фрагмент мапи із зображенням Америки, картограф Мартін Вальдземюллер, 1507 р.

«Помилка» генуезця з'ясувалася після його упокоєння. Адже іспанці не припиняли споряджати «західні» експедиції. Один із їхніх учасників, флорентієць *Амеріго Веспуччі*, яскраво описав колумбову «Індію» та впевнено заявив, що тільки-но відкриті землі — це не Азія. Його опис неабияк зацікавив і вразив тодішніх інтелектуалів. Вони нарекли заокеанські території *Америкою* та надовго забули про роль «будівельника» мосту між двома цивілізаціями. До

слова, назва «Америка» утвердилася завдяки картографу Мартіну Вальдземюллеру, який зафіксував її на мапі в книжці «Вступ до космографії».

Розділ 1. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

Мовою історичного джерела

Уривки з листів Петра Мартіра (сучасника Христофора Колумба) про багатства Америки, 1493–1494 рр.: «...Іспанія панує, поширює свою зверхність... Із 18 кораблів, посланих моїми государями з адміралом [Христофором] Колумбом під час другої його подорожі в західну півкулю, повернулося тепер 12 і привезли із собою бавовну, величезні шматки красильного дерева і багато інших коштовних у Європі речей... Кажуть, що в тих країнах знаходять на поверхні землі шматки самородного золота надзвичайної величини...»

Міркуємо і діємо!

1. Чому саме Португалія та Іспанія ініціювали Великі географічні відкриття? 2. Покажіть на мапі, що на форзаци, маршрут першої подорожі Христофора Колумба. Чи справдились очікування іспанців після відкриття Америки? 3. Як ви розумієте твердження: «Велике відкриття через велику помилку»? Обґрунтуйте своє судження.

2.3. Які відкриття здійснили

Васко да Гама та Фернан Магеллан?

Як Іспанія, так і Португалія прагнули винятково володіти заокеанськими територіями. Та задля уникнення воєн доводилось домовлятися. У 1494 р. обидві країни уклали *Тордесільяську угоду*, за якою лінією поділу обрали меридіан, що пролягав Атлантикою. Простори на схід від нього належали португальцям, тоді як іспанці отримували «дозвіл» «досліджувати» західний напрямок. Насправді ж усе вирішувало правило першості: хто швидше допливав до незнаних земель, той оголошував їх своїми. У 1497 р. в океан «вийшли» кораблі португальського вельможі **Васко (Вашку) да Гама** (*1469–†1524). Обігнувши мис Доброї Надії, наприкінці травня 1498 р. вони дісталися Індії. Зворотний шлях зайняв майже рік, два вітрильники затонули, але відомості, здобуті «мандрівниками», виявилися безцінними. Уперше європейці встановили безпосередні контакти з віддаленою країною, про скарги якої складали фантастичні розповіді. Один з учасників експедиції Васко да Гама згадував, що араби привітали прибульців словами: «Який чорт вас сюди приніс?», а потім промовили: «Дякуйте Богові навколішки, що він привів вас у країну таких великих багатств». Невдовзі португальці витіснили конкурентів з Індійського океану та безконтрольно запанували на його водах.

§ 2. Великі географічні відкриття XV–XVI ст.

У серпні **1519 р.** з міста Севілья свою кампанію розпочав **Фернан (Фернандо) Магеллан (*1480–†1521)**. Цей португалець не знайшов розуміння на батьківщині, однак здобув його в Іспанії. І справді, мета подорожі видавалася неможливою — обпливти довкола світу! Ризиковано і претензійно, хіба ні? Його п'ять вітрильників повільно просуvalись уздовж узбережжя Південної Америки. Їхній рух ускладнювали шторми та морози. На одному з кораблів учинили заколот. Досвідчений капітан не здався — бунтівників покарав, запаси їжі поповнив. Урешті фортуна усміхнулася відважному першопрохідцеві, і він оминув Південну Америку через протоку, іменовану пізніше на його честь. У листопаді 1520 р. пошарпана флотилія увійшла до невідомого раніше океану. Увесь час відчайдухам сприяла ідеальна погода. Тому океан назвали Тихим. Поволі добралися до Філіппінських островів. Тут Фернан Магеллан вирішив навернути місцевих жителів у християнство. За це його вбили. Та моряки, очолювані *Себастьяном ель Кано*, набравши достатньо припасів, а також прянощів і золота, продовжили експедицію. На початку вересня **1522 р.** єдиний корабель «Вікторія» повернувся до рідного міста Севілья. За перше навколосвітнє плавання Себастьян ель Кано отримав від іспанського короля дворянський титул та герб, елементи якого зображували земну кулю й напис: «Ти перший мене обігнув!».

Новий світ, як його йменував Амеріго Веспуччі, щораз нестримніше вабив європейців. Уже в середині XVI ст. вони масово ринули на заокеанські терени в пошуках слави, земель та багатств. А з другого боку, Великі географічні відкриття зіштовхнули мешканців Старого світу з невідомими раніше народами, і це знайомство обернулося трагедією для обох сторін.

Розділ 1. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

Міркуємо і діємо!

1. Чому Португалія та Іспанія погодилися укласти Тордесільяську угоду? 2. Покажіть на мапі, розташованій на форзаці, маршрути подорожей Васко да Гами та Фернана Магеллана. 3. Як змінювалися політичні впливи Португалії й Іспанії після відкриттів їхніми мореплавцями Індії та навколосвітнього шляху?

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1492 р. — перша подорож Христофора Колумба до Північної Америки

1497–1498 рр. — перша океанічна подорож Васко да Гами в Індію

1519–1522 рр. — перша навколосвітня подорож Фернана Магеллана й Себастьяна ель Кано

на теренах України

1492 р. — одна з перших писемних згадок про українських козаків

1494 р. — ймовірне надання магдебурзького права місту Київ

1514 р. — перемога литовсько-руського війська, очолюваного Костянтином Острозьким, над московитами в битві біля міста Орша

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. У чому, на вашу думку, причини масових міграцій європейців у XV–XVI ст., Великих географічних відкриттів? Якими були їхні наслідки для країн Європи?

3. Позначте на лінії/стрічці/шкалі часу роки: першої подорожі Христофора Колумба, подорожей Васко да Гами та Фернана Магеллана. Складіть і запишіть у зошит 2-3 хронологічні рівняння. Покажіть напрямки подорожей на глобусі.

4. У першу навколосвітню подорож Фернан Магеллан вирушив із п'ятьма суднами й 270-ма моряками. Повернувся лише єдиний вітрильник із 18-ма моряками. Розкажіть про складність експедиції, користуючись фізичною мапою світу.

5. Оцініть, використовуючи мапу, як змінювався простір впливу європейської цивілізації на світ унаслідок Великих географічних відкриттів.

6. Розв'яжіть задачі. **А.** Відстань від Канарських до Багамських островів становить приблизно 6 000 км. У 1492 р. вітрильники Христофора Колумба здолали її впродовж 35 діб. Обчисліть середню швидкість (км/год) каравели. **Б.** У 1873 р. французький письменник Жюль Верн написав роман «Навколо світу за вісімдесят днів». Чи можливо було здійснити таку подорож каравелею на початку XVI ст.? Відповідь доведіть обчисленнями, дізнавшись довжину екватора в інтернеті.

§ 3. Цивілізації доколумбової Америки. Завоювання Нового світу

§ 3. Цивілізації доколумбової Америки. Завоювання Нового світу

Чи знаєте ви, що...

..... у середині 1950-х рр. першим у світі розшифрував писемність народу майя уродженець Харківщини Юрій Кнорозов, який склав каталог та дослідив переклад деяких ієрогліфів;

..... наш сучасник із Рівненщини Юрій Полюхович у двадцятирічному віці вперше витлумачив важливий «майський» ієрогліф «алай», а також науковець знає мову майя та є одним із найавторитетніших дослідників їхньої цивілізації.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

«Зустріч цивілізацій» — образний вислів для пояснення особливостей взаємодії цивілізацій Європи, Азії та Америки внаслідок Великих географічних відкриттів.

Колоніальна імперія — (від поєднання слів «колонія» та «імперія»); держава, яка володіє внутрішніми або зовнішніми колоніями та використовує їхні природні й людські ресурси.

Конкіста — (від однойменного іспанського слова, що означає «завоювання»); завоювання європейцями народів Центральної та Північної Америки (Нового світу) впродовж кінця XV — першої половини XVI ст.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/hz120P> **QR 3.1.** Малінче — перекладачка і дружина Фернандо Кортеса. **QR 3.2.** Шоколад при дворі ацтеків. **QR 3.3.** Відкриття майя.

3.1. Що науковці знають про цивілізації доколумбової Америки?

До початку Великих географічних відкриттів європейці нічого не знали про населення Нового світу. Терени півострова Юкатан (у сучасній Мексиці та у двох центральноамериканських країнах) належали державі **майя**. Їх очолював цар (*ахав*), походження та владу якого обожнювали. Із його родини вибирали жерців і знать. (Крім заможності, їх вирізняли особливі татуювання та модна тоді, набута спеціально, косоокість.) Впливом у суспільстві користувалися також чиновники (*ахкухуноб*), які стежили за порядком, та військові, звання яких не передавалися в спадок. Землю ділили між землеробами. Майстри (*ахнуен*) виготовляли предмети повсякденного вжитку. Майя добре розумілися на вирощуванні томатів, червоного перцю, кукурудзи, картоплі, тютюну тощо. Вони вправно полювали та рибалили.

Розділ 1. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

Послугувались особливим ієрогліфічним письмом, яке вдалося розшифрувати лише в ХХ ст., а також, як індійці, ввели поняття «нуль» у математику. Вони зводили стадіони для гри в м'яч та величні, прикрашені барельєфами храми. Наприклад, легендарний «Палац масок» оздобили сотнями зображень бога Чака, начебто здатного карати вівідступників.

Імперія **ацтеків** у сучасній Мексиці зростала поступово. Спочатку нею керували окремі роди, які обирали наступників із-поміж кращих. Однак згодом особиста влада правителів так зміцніла, що це навіть відобразилося на придворному церемоніалі. Наприклад, до володаря забороняли повертатися спиною, тому після завершення зустрічі вельможі «задкували» до виходу. Більшість населення становили землероби, які вирощували кукурудзу, агаву, бавовник, какао, перець, квасолю, гарбузи, полювали і воювали. Вони ж «сплачували» основні податки. Ремісники виготовляли кераміку, обробляли метали, ткали. Столиця ацтекської держави — місто *Теночтитлан* — постала за чітким планом. Її перетинали канали, увінчували піраміди на честь бога Кетцалькоатля. Для розваг звели стадіон. Обов'язковим елементом обрядів і церемоній була музика. Діяли державні школи.

Місто Теночтитлан — столиця держави ацтеків, макет.

1. Темпло Майор («Великий» храм).
2. Півкруглий храм (присвячений Еекатль-Кетцалькоатль).
3. Цомпантлі (стіна черепів).
4. Стадіон для гри в м'яч.
5. Будинок Орлів.
6. Будинок Ягуарів.
7. Храми Орлів і Ягуарів (відповідно).
8. Південний Червоний храм і північний Червоний храм.
9. Вівтар цомпантлі.
- 10-16. Храми.
17. Святині Еекатль.
18. Тоцпалатль (басейн для жерців).
19. Кальмекак (школа)

Цивілізація **інків** у сучасному Перу також відома науковими досягненнями. Інки вірили, що зірки заселені розумними істотами, подібними до людей. Вони склали точний календар на 12 місяців. Також

§ 3. Цивілізації доколумбової Америки. Завоювання Нового світу

зналися на цілющих травах і хірургії. Для записів та обрахунків використовували вузликове письмо *кіну*. Особливими вміннями відзначалися в ювелірній справі. Золото вважали священним сонцяєйним металом. Зокрема, на початку XVI ст. багатство столичного міста *Куско* досягло вінця краси. Двері усіх споруд позолотили, палац правителя оздобили численними золотими фігурами — зміями, черепахами, ящірками. Водночас вагомі культурні здобутки доколумбової Америки поєднувалися з рабством, людожерством, кривавими жертвоприношеннями. Поруч із майя, ацтеками та інками жили численні підлеглі народності, між якими не було згоди, єдності. Цим уміло скористалися європейці для завоювань.

Міркуємо і діємо!

1. Яким був рівень розвитку майя, ацтеків, інків? 2. Що новочасні європейці зазначили в народів доколумбової Америки? 3. За однією із версій, назва міста Теночтитлан у перекладі з мови ацтеків начебто означала «місто колючих кактусів». Як ви його назвали б, розглянувши зображення макета та прочитавши підписи будівель?

3.2. Що таке «конкіста» і хто такі конкістадори?

Після відкриття Америки іспанці одразу взялися її колонізувати. Збіднілі рицарі помчали до невідомих земель у гонитві за золотом, купці цікавилися новими товарами, монахи ж узялися навертати язичників у католицтво. Кожен переслідував свої цілі. Позаяк іспанською мовою завоювання

звучало як «**конкіста**», то її учасників називали **конкістадорами**. У 1517 р. невеликий загін *Франсіско Ернандеса де Кордоба*, нишпорячи за скарбами, висадився на півострові Юкатан. Прибульців чекала пріємна несподіванка: величні міста з кам'яними будівлями, палацами, пірамідами, храмами. Так європейці зіткнулися з цивілізацією майя. Господарі зустріли доволі обе-

Розділ 1. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

режно. Їх насторожував вигляд вершників на конях, а залп вогнепальної зброї нагадував небесний грім. Тому вони спочатку уникали настирливих чужинців, потім намагались їм опиратися. Розпалилися збройні сутички. Невдовзі конкістадори перейшли в наступ і з 1518 р., споряджаючи численні воєнні експедиції, заповзялися підкорювати «юкатанських» тубільців, тобто місцевих жителів.

Чималими покладами золота володіли ацтеки. Довідавшись про це, в 1519 р. озброєна ватага *Фернандо Кортеса*, що налічувала 600 вояків, 16 вершників, 13 гармат та кількасот місцевих носіїв і провідників, націлилася на загарбання «ацтецької» країни. Щоправда, під час походу до нападників долучилися племена, які ворогували з правителем Монтесумою II. Його підступно полонили, однак піддані повстали й вирішили дати рішучий бій конкістадорам. Наступного року в долині *Отумба*, подекують, майже 100 тис. індіанців зазнали поразки від кількасот європейців та їхніх місцевих союзників. В атаку ринула іспанська кіннота, проти якої оборонці воювати геть не вміли. Згодом здалось і було знищене столичне місто. Самобутня цивілізація перестала існувати. Переможець Фернандо Кортес суворо управляв завойованими територіями. На місці Теночтитлана започаткував будівництво міста Мехіко — столиці сучасної Мексики.

Мовою історичного джерела

Опис ринку ацтеків із книжки Берналя Діаса дель Кастильйо «Правдива історія завоювання Нової Іспанії», 1576 р.: «...І ось ... ми потрапили до ювелірів, майстрів золотих виробів, продавців дорогих тканин, а також рабів і рабинь. Рабський ринок був нітрохи не менший за португальський ринок гвінейських бранців; невольники мали на собі ошийники, які були прикріплені до довгих гнучких жердин; мало хто з невольників міг вільно пересуватися... Варто сказати ще, що в окремому місці продавали “аматл”, тобто папір, а в іншому — штучні вироби для особливого куріння, “тютюни”, далі — пахощі різні, запашні мазі і протирання, далі — велику кількість насіння. Було окреме місце для продажу солі, окремий ряд для виробників кременіних інструментів, для інструментів музичних...»

Одночасно конкістадори розправлялися з інками в Південній Америці. Похід у 1532 р. очолив *Франсіско Пісарро*. Його «армія» — це 62 вершники та 102 піхотинці. Хіба не мізерно? Проте іспанці розбили придворну сторожу й захопили інкського правителя Атахуальпу неймовірно швидко. Він по-

§ 3. Цивілізації доколумбової Америки. Завоювання Нового світу

милився, не сприйнявши противника як серйозну небезпеку. Підкорювачі зажадали викупу — понад 5 тонн золота і 12 тонн срібла. Коли ж інки зібрали коштовності, Франсіско Пісарро все-таки звелів стратити полоненого, опісля призначивши нового, покійного, володаря. Це полегшило підкорення й пограбування заможної країни. Її жителів тисячами зганяли в копальні та на плантації, де вони гинули від важкої праці і голоду. Чужинці переплавляли унікальні золоті витвори інкських умільців. Місіонери на-вертали «поган» у католицитво, при цьому теж плондруючи давні неповторні пам'ятки місцевої культури. Інфекційні хвороби, завезені з Європи, остаточно знищили цивілізацію. До 1572 р. безмежні простори Південно-американського материка опинилися під іспанським правлінням.

Міркуємо і діємо!

1. Чому невеликі іспанські загони легко здобували перемоги над чисельними військами індіанців? 2. Чому конкістадори жорстоко поводитися з тубільцями та безжалюдно нищили їхні пам'ятки? 3. Після висадки на американському узбережжі Фернандо Кортес наказав затопити власні кораблі. Чому він так учинив? Що нині означає усталений вислів «спалити кораблі»?

3.3. Які європейські країни долучилися до освоєння Нового світу? Як формувалися колоніальні імперії?

У завойованому Новому світі іспанці встановили своє панування. У набутих колоніях проголосили віцекоролівства *Нова Іспанія* (1535 р.), куди включили північно- й центральноамериканські володіння, та *Перу* (1542 р.) на південноамериканських територіях, окрім частини португальської Бразилії. Тамтешні землі роздавали колоністам. Вони змушували *аборигенів* (корінних мешканців) платити податки та виконувати повинності. Усі протести жорстоко придушували. Однак, як мовилося вище, індіанці масово гинули не стільки від рук конкістадорів, скільки від захворювань, принесених ними. Місцеві жителі не мали імунітету від віспи, тифу, кору, грипу та інших заразних недуг, що миттєво поширювалися континентом, немов біологічна зброя. Надто висока смертність спонукала до пошуку заміної дармової робочої сили. Тому вже від 1518 р. до Америки завозили рабів з Африки. Їхня виснажлива праця забезпечувала іспанцям сталий достаток, хоча, з другого боку, афроамериканці опинилися перед загрозою цілковитого винищення.

Розділ 1. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

Могутність Іспанії зростала, що непокоїло інші європейські держави. Вони теж прагнули стати **колоніальними імперіями**. У 1497 р., коли слава про Христофора Колумба досягла Англії, купці з міста Брістоль організували свою експедицію через Атлантику. Генуезець *Джованні Каботто*, зібравши команду, на одному-єдиному кораблі досяг півострова Ньюфаундленд і оголосив його власністю англійської корони. Однак ані золота, ані срібла там не знайшов. Хоча довкільні води виявилися плідними для вилову тріски й оселедця, англійці все ж заселяли узбережжя значно пізніше й повільніше. Француз *Жак Картьє* доплив до північноамериканських берегів у 1534 р. Зустрівши індіанців, які полювали на хутряних звірів, він запитав, як зветься їхня земля. Один із них відповів: «Канада!» (що у перекладі означало: «Поселення!»). Ця назва поступово усталилася звичною для великої країни. Її терени оголосили власністю Франції.

На відміну від іспанців, наступні колонізатори Північної Америки спочатку поводитися миролюбно. Тамтешні жителі не володіли дорогоцінностями, тож грабувати їх не було сенсу. Тому перші прибульці-переселенці самостійно працювали на землі, доглядали за худобою, полювали. Вони нерідко купували ділянки чи обмінювали їх на привезені товари. І лише в XVII ст., коли вихідців із Європи побільшало, їм стало тісно. Проти аборигенів застосували зброю. Їх зганяли з обжитих місць і селили в *резерваціях* — особливих територіях, які не дозволяли покидати.

Міркуємо і діємо!

1. Доведіть, що Іспанія ставала колоніальною імперією. 2. Через скільки років після відкриття Христофором Колумбом Америки розпочали досліджувати й освоювати Новий світ англійські та французькі колонізатори? Складіть і запишіть у зошит дві хронологічні задачі. 3. Поясніть значення словосполучення «зустріч цивілізацій» на прикладах іспанської конкісти та англійсько-французького мирного проникнення.

§ 3. Цивілізації доколумбової Америки. Завоювання Нового світу

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1517 р. — іспанські конкістадори під командуванням Франсіско Ернандеса де Кордобі розпочали підкорення майя

1519 р. — іспанські конкістадори під командуванням Фернандо Кортеса розпочали підкорення ацтеків

1532 р. — іспанські конкістадори під командуванням Франсіско Пісарро розпочали підкорення інків

на теренах України

1529 р. — одна з перших документальних згадок про опришків у Карпатах

1532 р. — місто Бахчисарай стало осідком кримськотатарського правителя та столицею Кримського ханства

Ще раз по головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

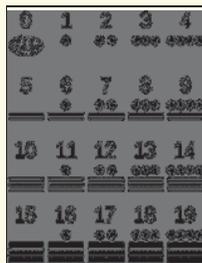
2. А. Як пов'язані між собою поняття «конкіста», «конкістадор», «індіанець», «колоніальна імперія», «зустріч цивілізацій»? Поясніть двома-трьома реченнями. Розташуйте їх у логічній послідовності. **Б.** Як Великі географічні відкриття розширили вплив європейської цивілізації на світ?

3. А. Накресліть у зошиті й укладіть хронологічну таблицю іспанської конкісти та англійсько-французького освоєння Америки. **Б.** Покажіть на мапі, що на форсаці, об'єкти, які відображають просторове розширення впливу європейської цивілізації.

4. А. Чому сьогодні громадяни країн Центральної, більшої частини Південної Америки розмовляють іспанською мовою, у Сполучених Штатах Америки — переважно англійською, в Канаді — англійською та французькою мовами? **Б.** Чим відрізнялась англійсько-французька колонізація Америки від тієї, що її здійснювали іспанці? Обґрунтуйте своє судження.

5. Визначте передумови та причини піднесення і панування європейської цивілізації в світі після Великих географічних відкриттів.

6. А. Об'єднайтеся в три пари або групи. Використовуючи Microsoft Office PowerPoint або Microsoft Office Publisher, створіть презентацію чи буклет «Цивілізації доколумбової Америки (майя, ацтеки, інки)». Продемонструйте свої твори в класі. **Б.** Розгляньте систему числення майя. Запишіть «по-майськи» числа 20, 35, 47, 59 або інші, які забажаєте.

Розділ 1. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

§ 4. Становлення капіталістичних відносин

Чи знаєте ви, що...

..... за деякими версіями, одним із найстаріших європейських підприємств мануфактурного типу вважається Дрогобицька солеварня (нині у Львівській області), яка постійно працює приблизно з XIV ст.;
..... «революція цін» у Європі зумовила піднесення фільваркового господарювання в королівстві Польському, а це, своєю чергою, вплинуло на становище підпольських українських земель та повсякдення русів-українців.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Буржуазія — (від давньонімецького слова «бург» — «місто», французького — «буржуа» — «містянин»); суспільна верства, представники якої володіють капіталами та/або підприємствами, займаються комерційною діяльністю, живуть на прибутки від найманої праці.

Капіталізм — (від латинського слова «капіталіс» — «головний»); економічні (господарські) відносини, побудовані на приватній власності на ресурси, знаряддя, підприємства та на використанні найманої праці.

Мануфактура — (від латинських слів «манус» — «рука» і «фактура» — «виговлення»); спосіб товарного виробництва, що характеризується використанням ручної праці та поділом «операцій» між найманими робітниками.

Найманий працівник — особа, яка найнялася на роботу до приватного власника, підприємця, уклавши усну чи письмову угоду, згідно з якою отримуватиме обумовлену грошову або натуральну винагороду.

«Революція цін» — різке підвищення цін на товари, що відбулось у країнах Європи після Великих географічних відкриттів у зв'язку з масовим напливом дорогоцінних металів із Нового світу.

Додаткова інформація з теми

<https://is.qd/rJEMOm> QR 4.1. Технічні новинки Нового часу.

4.1. Які зміни відбулися в Європі після Великих географічних відкриттів?

Як уже мовилось, у результаті Великих географічних відкриттів з'явилися цивілізації — європейська та американська. На мапах з'явилися обриси невідомих раніше материків. Європейці впевнилися, що земля дійсно куляста. До того ж, пізнаючи й освоюючи Америку, вони «познайомилися» зі здобутками індіанців. Уперше побачили невідомі рослини, придатні для їжі.

§ 4. Становлення капіталістичних відносин

Основним продуктом стала картопля — «другий хліб», що рятував людей від голоду. Також посмакувала кукурудза, якою ще й вигодовували худобу. Ананаси, стручковий перець, какао, кава, тютюн, томати поповнили звичний раціон. Подешевшав цукор. Натомість до Нового світу доправляли пшеницю, жито, яблука, цитрусові, на неозорих просторах розводили свиней, кіз, овець, велику рогату худобу, коней. Захоплені терени освоювали не тільки збройно, а й духовно. В заокеанських володіннях діяли католицькі місії, відкривали церкви і школи. Таким чином, дві цивілізації єдналися, збагачуючи одна одну, хоча при цьому «слабша» втрачала традиційні самобутні риси.

Порядкування в колоніях сприяло утворенню спільного ринку. Від XVI ст. головні торгівлі шляхи змістилися з Балтійського та Середземного морів до Атлантики. Вплив Ганзейського союзу та італійських Венеції і Генуї зменшувався, натомість Лісабон, Севілья, Лондон, Амстердам, інші портові міста пере-

творювалися в центри світової комерції. Так формувався «торговельний трикутник», який поєднував континенти. Водночас крам, який прибував із-за океану, могли продавати лише іспанські купці. Інші сплачували особливо високі мита. Сусідні правителі заздрили мадридському двору, тому ініціювали різні способи збагачення. Скажімо, португальці зосередилися на освоєнні Африки та Азії. А монархи Англії і Франції дозволяли своїм *каперам* («офіційним» піратам) грабувати іспанські вітрильники. Таке «робінгудське» заняття не вважалося ганебним, набуваючи неабиякої популярності.

Відтепер становище в багатьох країнах Європи залежало від наявності в них далеких колоній. Там новоспечені господарі порядкували по-своєму, здебільшого по-хижацьки. Передусім активно використовували копальні, де невпинно видобували дорогоцінні метали. Неперервним потоком вивозили їх на батьківщину, що вилилося в не зовсім очікуваний результат. Заморські золото й срібло надходили в таких великих кількостях, що аж... знецінилися. Ви ж розумієте, що продукти й інші товари через це значно подорожчали —

Розділ 1. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

таке підвищення назвали «**революцією цін**». Вона зі свого боку «запустила» інші економічні процеси, про які йтиметься далі.

Міркуємо і діємо!

1. Як змінилися світобачення, життя населення Європи та Нового світу після Великих географічних відкриттів? 2. Згадайте своє тижневе меню. Які його продукти походять із Нового світу? 3. Із заморських колоній європейці отримали немало користі. Що навзаєм позитивного вони «подарували» тубільцям?

4.2. Як зароджувався капіталізм? Що таке мануфактура?

Великі географічні відкриття спричинили зміни у відносинах між людьми. Рицарів, які століттями поборювали один одного в кривавих війнах, заступали практичні, заповзятливі люди. Часто вони походили зі стану «тих, які працюють», але завдяки наполегливості накопичили певні кошти і домоглися впливовості. Королі навіть надавали цим «нешляхетним» багачам привілеї. Так з'явилися англійські *джентрі* — нетитуловані дрібні й середні шляхтичі — та французькі *дворяни мантії*, які здобували титули, виконуючи чиновницькі обов'язки. Про це читатимете в наступних параграфах.

Пожвавлення торгівлі, завезення нових товарів до Європи сприяло зосередженню в руках окремих осіб чималих статків — *капіталів*. Ще від XIII–XIV ст. це поняття вживали в Італії, де воно означало «цінність», «гроші, які приносять прибуток». Першими **капіталістами** стали купці-негоціанти, які у великих обсягах продавали східні прянощі, та банкіри міст-республік — вони фінансували навіть королів. Однак після відкриття Америки золото виявилось надто дешевим. Воднораз стрімко росли ціни на харчі через те, що збільшувалося населення міст, а власники садіб та угідь скорочували постачання продовольства. Щоб і надалі багатіти, вони вклали свої кошти в налагодження неперервного «ремісничого» виробництва. Таким чином, на історичну арену вийшли **буржуазія і наймані працівники**.

Найманий працівник не міг, як ремісник, створювати виріб від початку до кінця. Для цього він не мав необхідних умінь, зате швидко і вправно виконував якусь одну, нескладну «операцію». Спочатку по кілька, потім десятки, сотні таких людей працювали на підприємствах — **мануфактурах**, де вручну виготовляли товари для збуту. І хоча ремісничі цехи протривали нововведенню, упродовж XVII–XVIII ст. воно набуло поширення в Європі.

§ 4. Становлення капіталістичних відносин

Розрізняли *централізовані*, *змішані* та *розсіяні* мануфактури. У централізованих — обробка сировини, деталей, «складання» кінцевого виробу відбувалися в одній майстерні. Приміром, так функціонували друкарні, де і папір пресували, і книжки видавали. Змішані — утримували мережу таких собі «регіональних» відділень, у яких виконували прості замовлення, майстрували заготовки. Далі вони потрапляли до головного осередку, де їх припасовували до купи. Зокрема, так працювали годинникарі. Практикуючи розсіяну систему, підприємець купував готові вироби в самостійних ремісників, забезпечуючи їх матеріалами і знаряддями. Так діяли ювеліри. Учені-економісти вважають мануфактури «батьками» фабрик і заводів.

Міркуємо і діємо!

1. Як «революція цін» вплинула на становище в сільському господарстві? Згадайте значення слова «фільварок». Чому «революція цін» сприяла піднесенню фільварків у королівстві Польському? 2. Хто такі капіталісти? 3. Чим відрізнялися господарські відносини в періоди Середньовіччя та Раннього Нового часу?

4.3. Як змінювалося повсякдення європейців упродовж Раннього Нового часу?

«Дівчина з перловою сережкою», художник Ян Вермер, 1665 р.

Ранній Новий час приніс позитивні зміни у повсякдення. Населення Європи невпинно множилося і протягом XVI–XVII ст. досягло позначки 200 млн осіб. Переважну більшість, звичайно, становили селяни. Зросло число міст, де налічувалося понад 20 тис. мешканців. Справжніми «мегаполісами» стали Марсель, Рим, Неаполь, Венеція, Флоренція, Лондон, Антверпен, оскільки в них оселилося понад 100 тис. містян. Різноманітніші та якісніші продукти харчування, покращення умов життя збільшували його тривалість. Якщо наприкінці XV ст. усереднений показник віку людини становив 40 років, то в XVII ст. цей рубіж продовжився на десятиріччя. «Подорослішали» шлюби — хлопці створювали сім'ї у 25-26 років, а дівчата виходили заміж у 22-23 роки. Дедалі частіше молодим людям дозволяли обирати пару самостійно, без примусу батьків. Голод та епідемії все ще забирали тисячі

Розділ 1. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

жертв. Медики не знали, як протистояти спалахам холери, дифтерії, грипу та інших хвороб. Часто від них рятувалися втечами. Наприклад, у 1664 р., під час пандемії чуми в Лондоні, місто покинула королівська сім'я, а за нею — чимало знатних і заможних родин. Столиця Англії спорожніла, а будинки невиліковно хворих позначали червоними хрестами.

Побут бідноти зазнав незначних змін. Зазвичай сім'я тіснилася в одній кімнаті, де на вогнищі готували просту їжу, зокрема боби, сир, яйця, пшеничні та житні каші, які запивали пивом. У свята споживали курятину, свинину. Варили в чавунних казанах, різноманітних горщиках, смажили в сковорідках. Їли дерев'яними ложками з глиняних тарілок. Меблі теж не вирізнялися дороговизною: стіл, стільці, кілька дерев'яних лав, велика скриня, де зберігали одяг. Узимку до оселі заганяли худобу. Містяни намагались утеплити помешкання. Деякі рятувалися від холоду в доволі оригінальний спосіб. Так, жебраки в місті Генуя добровільно йшли веслувальниками на галери, щоб не мерзнути на вулицях.

«Жінка готує яечню»,
художник Дієго Веласкес, 1618 р.

«Сніданок», художник Дієго Веласкес,
близько 1618–1619 рр.

Знаті та багатші люди жили в інших умовах. Власні помешкання оздоблювали скляними вікнами. Підлоги викладали з каменю. Згодом його замінили паркет. Прикрашені різьбленнями (подекуди — позолотою) меблі мали надзвичайно вишуканий вигляд: одні шафи слугували для зберігання одягу, інші — для посуду та всілякого начиння — ваз, свічників, годинників. Стільці, крісла обтягували шкірою, ліжка майстрували з високими узголів'ями. У XVI ст. моду диктували іспанці. Обшиті мереживами пишні одяганки з широкими рукавами поступилися стриманим і приталеним

§ 4. Становлення капіталістичних відносин

костюмам із темного сукна. Часто їх доповнювали короткі плащі з вельми високими комірами, на які кріпили жабо. У XVII ст. запанувала французька мода — убрання вільного крою, що їх шили з кольорового шовку. Святкові та й просто обідні столи дивували делікатесами. Чай і кава теж поки залишалися забаганками заможних. Ставала звичною щоденна гігієна. Однак вона, належне харчування та доступний медичний догляд не рятували від хвороб. Скажімо, від блощиць та вошей потерпали і багаті, й бідні. Миття у лазні навіть прописували як ліки, а ванні кімнати могли дозволити собі лише одиниці з найрошовитіших.

Міркуємо і діємо!

1. Розгляньте картини Яна Вермера і Дієго Веласкеса. Повсякдення яких верств відобразили митці? Що вони їли? У що вдягалися? 2. Згадайте, зіставте і порівняйте повсякдення європейців Середньовіччя та Раннього Нового часу. Що змінилося, що залишилося сталим? 3. Чим різнився побут знаті та бідноти?

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Із переліку понять: «конкіста», «зустріч цивілізацій», «революція цін», «фільварок», «мануфактура», «капіталізм», «буржуазія», «найманий працівник» поясніть ті, що необхідні для розповіді про становлення капіталістичних відносин.
3. Покажіть на мапі центри світової торгівлі в XVI ст., «торговельний трикутник». Поясніть рух товарів. Що і куди вивозили європейці? Що і звідки привозили?
4. Зіставте і порівняйте зміни в житті європейців та народів Америки, пов'язані з Великими географічними відкриттями, створенням перших колоніальних імперій, поширенням мануфактур і найманої праці.
5. Назвіть й оцініть наслідки Великих географічних відкриттів для європейської та американської цивілізацій.
6. **А.** Уявіть, що ви власниця / власник каравели. Які товари ви доправлятимете з Європи до Нового світу та звідти, щоб якомога вигідніше сторгуватися? Візьміть до уваги, що подорож в один бік тривала приблизно два місяці, а сприятлива пора для плавання — літо. **Б.** Уявіть, що ви — власниця / власник мануфактури, де шили шерстяний одяг. Укладіть послідовність виробничих «операцій» від забезпечення сировиною до отримання готової продукції. Виберіть найвигідніший вид мануфактури: централізовану, змішану або розсіяну.

Розділ 2

ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

*Стеля Сікстинської капели,
художник Мікеланджело
Буонаротті, 1508-1512 рр.*

*«Автопортрет»,
художник Альбрехт Дюрер,
1498 р.*

*«Святий Ігнатій Лойола»,
художник Пітер Пауль Рубенс,
1620-1622 рр.*

§ 5. Гуманізм. Відродження

Чи знаєте ви, що...

..... у Львівському національному музеї імені Андрея Шептицького зберігається ікона Богородиці з пророками (з Дмитрівської церкви села Підгородці нині Львівської області), що належить до перемиської школи малярства і датована другою половиною XV ст., коли тривало Раннє Відродження в Європі;

..... сучасний український майстер мініатюр Микола Сядристий намалював на папері портрет Мікеланджело Буонарроті і вмістив його в половинку зернятка грущі.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Високе Відродження (Ренесанс) — підперіод Відродження (Ренесансу); період розквіту італійського мистецтва, що тривав упродовж кінця XV — першої чверті XVI ст. й уславився найяскравішими досягненнями, що їх уважають класичними, зразковими.

Гуманізм — (від латинських слів «гуманітас», «гуманус», «гомо», що означають відповідно «людяність», «людяний», «людина»); людяність; ставлення, турбота про благополуччя людини, повага до її гідності; у добу Відродження — прогресивні думки, спрямовані на утвердження прав людини на земне щастя, радість, вільний вияв бажань і прагнень.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/jVFODo>

QR 5.1. Художники Північного Відродження. **QR 5.2.** Що таке «макіавеллізм»? **QR 5.3.** «Вітрувіанська людина».

5.1. Що таке гуманізм і як він пов'язаний із культурою Відродження?

Ще наприкінці Середньовіччя, у середині XIV ст., в Італії формувалися нові уявлення про роль людини в суспільстві. Так зародився **гуманізм** («людиношанування»). Його прихильники сприймали людське життя як найвищу цінність і поважали право кожного на свободу, самостійні рішення, щастя. З другого боку, кожен мусив відповідати за свої вчинки. «Батьком» гуманізму величають **Франческо Петрарку** (*1304–†1374). (Про його творчість вам відомо з уроків історії в 7 класі та зарубіжної літератури.) Погляди гуманістів справили визначальний вплив на духовність середньовічного суспільства. Під їхнім впливом італійці відроджували інтерес до античної спадщини, на її здобутках творили нову культуру. Як наслідок, упродовж

Розділ 2. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

XIII–XVI ст. в провідних країнах Європи тривав період піднесення наук і мистецтв, що його пізніше назвали **Відродженням**, або **Ренесансом**.

Тодішні вчені й митці були шанованими особами, але особливо ті, кого вважали «універсальними людьми». Вони переконували, що присвятити себе одній галузі — це ніби обмежити людську природу. Тому виявляли вміння і в науках, і в літературі, і в інших мистецтвах. І досягали чималих успіхів. Навіть тодішній одяг науковця (плащ, схожий на тогу) ставав модним серед знаті. У деяких італійських містах відкривали гуманістичні школи.

Сікстинська капела, сучасна світлина

Науки й мистецтва не розвивалися б без *меценатів* — людей, які добровільно і безкорисливо віддавали певні кошти із власних заощаджень на потреби культури. Протягом XVI ст. благодійниками ставали як духовні, так і світські особи. Зокрема, щедрість банкірської сім'ї Медічі сприяла оздобленню міста Флоренція безсмертними художніми

творіннями. Папа Римський Сікст IV уславився як фундатор Ватиканської бібліотеки, постійно вкладав гроші у зведення *Сікстинської капели* — каплиці, де й сьогодні засідає колегія кардиналів.

Міркуємо і діємо!

1. Чому ідеї гуманізму зародилися в італійському суспільстві? Обговоріть у групах.
2. Чому Франческо Петрарку величають «батьком гуманізму»? Що ви пам'ятаєте про нього з уроків історії в 7 класі?
3. Чому меценатство сприяє розвитку наук і мистецтв? Що благодійники одержують навзаєм, підтримуючи культуру?

5.2. Які художники уособлювали Високе Відродження?

Період XVI ст., коли відбувався найбухливіший розвиток мистецтв, згодом найменували **Високим Відродженням**. Гуманістичні ідеали в поєднанні з талантами вчених і майстрів дали поштовх до унікальних відкриттів у науках, до появи шедеврів у живописі та літературі. Одним із найпотужніших скульпторів і художників Високого Відродження вважають **Мікеланджело Буонарроті** (*1475–†1564). Його рання скульптура —

§ 5. Гуманізм. Відродження

«П'єта», або «Оплакування Христа» — викликала захоплення в римлян. Вони не знали автора, тому вночі юнак підкрався до свого творіння та «вирізав» на ньому: «Мікеланджело Буонарроті, флорентієць, виконав». Іншою його відомою скульптурою став «Давид». Як художник, Мікеланджело Буонарроті розписував вівтарну стіну та стелю в Сікстинській капелі (фрески «Страшний суд», «Створення світу» та інші). Як архітектор, спроектував усипальниці Папи Римського Юлія II, родини Медічі. А ще — залишив по собі вагомий поетичний спадок та інженерні розробки.

«П'єта» («Оплакування Христа»), скульптор Мікеланджело Буонарроті, 1498–1499 рр.

«Створення Адама», фрагмент розпису стелі Сікстинської капелі, художник Мікеланджело Буонарроті, 1511–1512 рр.

«Давид», скульптор Мікеланджело Буонарроті, 1501–1504 рр.

Видатний італієць **Леонардо да Вінчі** (*1452–†1519) теж уславився не лише як живописець. Він міг похвалитися неабиякою фізичною силою: відмінно фехтував. Чудово знався на техніці: спроектував самохідну машину, яка їхала завдяки спеціальній пружині; на замовлення міланських герцогів виконав креслення танка та «кулемета» (багатозарядної аркебузи). Захоплювався математикою. Умів також уражати словом: його літературний доробок (щоденник, байки, жартівливі розповіді) — воістину величезний! Окрім того, залишив для нащадків численні креслення, хаотичні записи, подекуди зафіксовані кодовою мовою. Саме людина посідала чільне місце у творчості митця. Він здійснив переворот у малюванні: досконало опанував «перспективу» (його картини завжди мали середину), лінії зображував розмито (бо так бачать очі), звертав увагу на пейзажі. Серед його знаменитих витворів — «Мадонна Літта», «Пані з горностаєм», «Джоконда» («Мона

Розділ 2. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

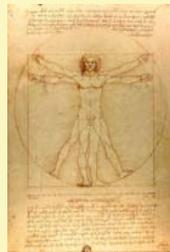
Ліза»), портрети, фреска «Тасмна вечера», виконана в монастирі домініканців Санта Марія делле Граціє в місті Мілан.

«Мадонна Літта»,
художник
Леонардо да Вінчі,
1490–1491 рр.

«Мона Ліза»,
художник
Леонардо
да Вінчі,
1503–1519 рр.

«Вітрувіанська
людина», автор
Леонардо да Вінчі,
близько 1490 р.

«Руки в молитві»,
художник
Альбрехт Дюрер,
1508 р.

Справжній геній Високого Ренесансу — **Рафаель Санті (*1483–†1520)**. У молодому віці він оздобив парадні зали Ватиканського палацу. Одну зі своїх фресок назвав «Афінська школа», де поміж видатних греків і римлян, як припускають, намалював Леонардо да Вінчі (в образі філософа Платона) та себе — одним з учнів. Його улюблена «героїня» — Мадонна (Діва Марія) — прекрасна молода жінка з немовлям Ісусом на руках. Найвідомішою з багатьох стала «Сікстинська Мадонна». Яскраво уособлював тогочасне венеційське образотворче мистецтво **Тіціан Вечелліо** або, як звично, Тіціан (*бл. 1480–†1576). Чи не найвизначніша його картина — «Ассунта» («Вознесіння»), композиція якої складається з трьох частин. Найнижче, на землі, зображені апостоли, які святкують урочисту подію, вище — Діва Марія з янголами, які возносять її. На верхньому ярусі — Господь, який очікує Матір на небесах. Поступово ідеї італійського Ренесансу ширилися Францією, Нідерландами, Німеччиною. Так постало Північне Відродження. Його представляв **Альбрехт Дюрер (*1471–†1528)**, гравюри якого становлять світовий «золотий фонд». А рисунок «Руки в молитві» поступається досконалістю хіба що «Вітрувіанській людині» Леонардо да Вінчі. Фламандець **Пітер Брейгель Старший (*після 1525–†1569)** відтворював пересічних персонажів. Його картину «Сліпі» досі тлумачать по-різному: то як критику католицької церкви (сліпі, слухаючи проповідника, прямують у прірву), то як

§ 5. Гуманізм. Відродження

наслідок недалекоглядності вчинків нібито авторитетних діячів, то як втілення людських нездійснених надій.

«Сикстинська Мадонна»,
художник Рафаель Санті, 1512–1513 рр.

«Сліпі», художник
Пітер Брейгель Старший, 1568 р.

«Ассунта» («Вознесіння»),
художник Тіціан Вечелліо, 1518 р.

Міркуємо і діємо!

1. Доведіть, що митці Високого Відродження були «універсальними людьми». Обговоріть у парах. 2. Які міфічні чи біблійні сюжети втілили Мікеланджело Буонарроті, Тіціан Вечелліо і Пітер Брейгель Старший у своїх творах? 3. Послугуючись онлайн-платформою «Гугл Мистецтво та Культура», дізнайтеся про найвідоміші пам'ятки архітектури, оздоблені митцями Високого Відродження.

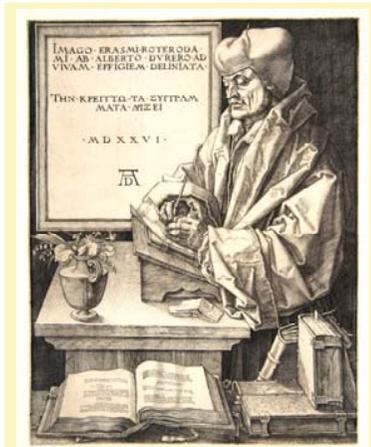
Розділ 2. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

5.3. Як ідеали гуманізму та Високого Відродження втілювалися в поглядах і словах?

Ідеали гуманізму, беззаперечно, вплинули на думки філософів та літераторів. Своєрідним мислителем був **Нікколо Макіавеллі** (*1469–†1527). У трактаті «Державець» він розмірковував про управління. Позаяк Італія тоді складалася з кількох великих міст-республік, які потерпали від постійних незгод, автор сподівався, що знайдеться володар, здатний протистояти всім лихам, які випали на долю його батьківщини. Діятиме такий державець не завжди морально. Через це Нікколо Макіавеллі приписують вислів: «Мета виправдовує засоби». Насправді ж у його трактаті такого гасла нема. Зрештою, сам італієць став чи не першим, хто радив відокремлювати політику від інших можливих діяльностей людини.

Найвідоміший представник Північного Відродження в літературі — нідерландець **Еразм Роттердамський** (*1466–†1536), творець сатиричної «Похвали глупоті». Навіть Папа Римський Лев X сміявся, коли слухав її з уст автора. Текст написано у вигляді бесіди, під час якої Глупота погрожує, що завоює світ за допомогою лінощів, лестощів, божевілья та інших «гріхів». У заключній частині тексту «вона» намагається довести тезу про те, що, мовляв, ідеальне щастя — це найвища форма безумства. Своє «писання» сатирик присвятив найкращому другу — англійцю **Томасу Морю** (*1478–†1535). А той, своєю чергою,

«Еразм Роттердамський», гравер
Альбрехт Дюрер, 1526 р.

написав «Утопію» — твір про віддалений острів, де мешкали щасливі люди, адже з-поміж них не вирізнялися бідні і багаті, стражденні, скривджені війнами та хворобами. Вони працювали не більше 6 годин у день, вільний час присвячували самовдосконаленню. Керували ними вчені, а не свавільні королі. Хоча сюжет автор вигадав, але так реалістично його відобразив, що читачі повірили в існування такого місця на Землі. Саме через «Утопію» Європою ширилися думки про ідеальні суспільства і бездоганні держави.

§ 5. Гуманізм. Відродження

Завершальні «акорди» Відродження відіграв драматург, поет, новеліст **Мігель де Сервантес (*1547–†1616)**. У відомому вам романі «Дон Кіхот» іспанець розкрив темні та світлі сторони тодішнього світу: марність мрій, зусиль та водночас романтичність, шляхетність, щирість почуттів.

Міркуємо і діємо!

1. Як впливали на розвиток європейської цивілізації погляди Еразма Роттердамського, Томаса Мора, Нікколо Макіавеллі? 2. Обміркуйте, як церква ставилася до поглядів філософів і письменників Високого Відродження? 3. Як ви розумієте значення усталених слів «утопія», «донкіхотство», «боротьба з вітрями»?

У той час, коли...

Тоді...

у світі

Кінець XV — перша чверть XVI ст. — період Високого Відродження в Європі

на теренах України

Кінець XV — перша чверть XVI ст. — початок Козацької доби, проникнення впливів Відродження

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі.
2. Поясніть відмінності між характерними рисами Раннього та Високого Відродження в Європі.
3. **А.** Розташуйте життєписи найвідоміших діячів Високого Відродження в хронологічній послідовності. Укладіть і накресліть у зошиті відповідну таблицю, куди запишіть назви їхніх творів. **Б.** Обчисліть тривалість Високого Відродження в Європі. **В.** Покажіть на мапі (с. 52) центри культури Раннього Нового часу в Європі.
4. Чи можна стверджувати про світський (нецерковний) характер культури Високого Відродження? Поясніть свої міркування. Обговоріть у групах.
5. Оцініть впливи ідей гуманізму та культури Високого Відродження на вдосконалення людини Раннього Нового часу.
6. Об'єднайтеся в пари. Використовуючи шаблон котроїсь із популярних соціальних мереж, створіть «сторінку» одного з діячів культури або рекламу однієї з пам'яток Високого Відродження. Продемонструйте свої напрацювання в класі чи дистанційно. Визначте найкращі за допомогою вподобайок.

§ 6. Реформація в Західній Європі

Чи знаєте ви, що...

..... відомий руський (український) мислитель Станіслав Оріховський-Роксолан (*1513–†1566) проживав у домі реформатора католицької церкви Мартіна Лютера та поділяв його релігійні погляди;
..... до середини XVII ст. на правобережних українських землях лютерани створили не менше 10, соцініани — близько 80, кальвіністи і чеські брати — понад 120 релігійних громад.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Кальвінізм — (від прізвища засновника); одна з течій протестантизму, що виникла в XVI ст. з ініціативи Жана Кальвіна в Швейцарії.

Лютеранство — (від прізвища засновника); одна з течій протестантизму, що виникла в XVI ст. з ініціативи Мартіна Лютера в Німеччині.

Протестантизм — (від латинського слова «протестаціо» — «протест», «проголошення»); один із трьох (поряд із католицизмом та православ'ям) головних напрямів у християнстві, що сформувався в XVI ст. у процесі Реформації.

Реформація — (від латинського слова «реформаціо» — «виправлення», «перетворення»); впродовж XVI — середини XVII ст. у країнах Європи — суспільний і релігійний рух, спрямований проти всевладдя католицької церкви, її посадових осіб, за оновлення церковних порядків, повернення до істинного християнства.

Секуляризація — (від латинського слова «секуляріс» — «світський»); 1) перетворення церковної, монастирської власності на світську; 2) вилучення чого-небудь із церковного відання і передавання в цивільне; 3) звільнення від упливу церкви.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/amLmSc>

QR 6.1. Цвінгліанство — течія швейцарської Реформації.

6.1. У якому становищі перебувала католицька церква напередодні Реформації?

У XIV–XV ст. католицька церква опинилася в кризовій ситуації. Влада монархів у країнах Західної Європи міцніла, і вони націлилися на права духовництва. Так, від 1519 р. у Франції король контролював призначення єпископів. Дедалі рідше оглядалися на Рим інші можновладці. Непохитними позиції церковної верхівки лишалися хіба що в деяких князівствах Священної Римської імперії, де володарі виявляли слабкість. Натомість впливові князі поводитися незалежно і «римські» вказівки виконували

§ 6. Реформація в Західній Європі

неохоче. Тим паче, понтифіки поводитися негоже. На початку XVI ст. їхня «слава» стала геть лихою! Папа *Олександр IV* дбав про збагачення та порушував узвичаєні правила. Його наступник, *Юлій II*, носив обладунки і брав участь у битвах задля розширення Папської області. Потребуючи коштів для ведення воєн та великого будівництва, він вирішив продавати *індульгенції* — грамоти, які відпускали б їхнім покупцям гріхи.

«Папа Римський приймає гроші за продані індульгенції», гравер Лукас Кранак Старший, 1521 р.

Єпископи теж займалися грошовими справами, часто навіть не з'являлися в єпархіях і сперечалися із можновладцями. Ченці не зважали на мораль. Міські та сільські священники погано знали латину (ви, мабуть пам'ятаєте, що саме вона була мовою служинь у той час), а тому обряди вчиняли без розуміння їхнього значення. Позаяк зростала кількість освічених людей, вони цілком слушно обурювалися негідною поведінкою та невіглаством пастирів.

Вищому духовництву нечасто, але все ж випадали шанси покращити стан справ. Кожні десять років належало скликати церковні собори. Але протягом XV ст. не відбувся жоден! Тож, як розумієте, репутацію католицької церкви могли врятувати лише суттєві зміни.

Міркуюмо і діємо!

1. Чому католицька церква втрачала вплив у суспільстві? 2. Як ви вважаєте, змінювати церковні порядки належало «згори» чи «знизу»? 3. Спрогнозуйте, у яких країнах Західної Європи виступлять проти католицької церкви передусім.

6.2. Як Мартін Лютер ініціював Реформацію?

На початку XVI ст. Європу сколихнув рух проти католицької церкви. Згодом його найменують **Реформацією**. Вона почалася зі Священної Римської імперії. Як мовилося, влада в ній була розрізною, подекуди слабшою, ніж деінде, тому саме на німецьких ринках найшвидше збували грамоти про відпущення гріхів. Герцога Саксонії обурило, що простолюд наповнює папську скарбницю, і він вигнав продавців індульгенцій.

Розділ 2. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

«Мартін Лютер спалює буллу»,
гравюра на дереві, автор
невідомий, 1557 р.

Таке рішення підтримав монах, священник, професор теології в університеті міста Віттенберг **Мартін Лютер** (*1483–†1546). **31 жовтня 1517 р.** він оприлюднив «95 тез проти індульгенцій». Такий учинок зробив його відомим у багатьох німецьких землях. Головна думка тез полягала в тому, що спасіння душі досягається лише вірою в Бога. Отже, посередництво служителів культу не обов'язкове. З цього випливало, що церква могла б обійтися без папської адміністрації і підлеглих їй чиновників, чие майно належало **секуляризувати**, тобто з-

бити суспільним. Послідовників таких поглядів звали **лютеранами**. Вони виступали за розпуск чернечих орденів, закриття монастирів і надання духовництву дозволу одружуватися. Єдиним джерелом християнської віри вважали Біблію, чим заперечували важливість папських булл та рішень соборів. Щоб зробити Святе Письмо доступним, Мартін Лютер переклав його німецькою мовою. Чисельні надруковані примірники миттєво «знаходили» читачів — за життя перекладача здійснили 430 перевидань! Виступи лютеран спричинили зародження особливого напрямку в християнстві — **протестантизму**, що дуже занепокоїло Рим. Уже в 1520 р. провідника «відступників» відлучили від церкви. Це означало неминучу страту. Наступного року імператор **Карл V (1519–1556)**, ревний католик, викликав Мартіна Лютера на засідання рейхстагу, вимагаючи, щоб той публічно відмовився від своїх переконань. Але він відкинув усі звинувачення та сміливо боронився: «На цьому я стою! Я не можу інакше!».

Саксонський герцог, розуміючи небезпеку, яка нависла над упертюхом, наказав «викрасти» його і цим врятував тому життя. Відтоді державці та знать Священної Римської імперії розколюлися на ворожі табори — католицький і лютеранський. Лютерани захоплювали церковні, монастирські землі, маєтки тощо. Католики затято боронилися. В кількох країнах протистояння переросло у воєнне. Понад те, ідеї Мартіна Лютера, якими він сколихнув Європу, виявилися визначальними для світу.

§ 6. Реформація в Західній Європі

Мовою історичного джерела

Уривок із «95 тез...» Мартіна Лютера: «...Кожний християнин, якщо тільки він справді розкаюється, дістає повне відпущення провини і без індульгенції. Проте на цій підставі не треба нехтувати відпущенням, яке дає Папа, бо воно є виявом божественного прощення... Сказати, що хрест відпущення, оздоблений гербами Папи і поставлений у храмах, має однакову цінність з розп'яттям, — святотатство...»

Міркуємо і діємо!

1. Чому дедалі частіше католики виявляли невдоволення церковними догмами та поведінкою духовництва? 2. Сучасні вчені вважають, що Мартін Лютер не почепив свої «95 тез...» на дверях міської церкви, а розіслав їх друзям-теологам. Чому? Поясніть значення його слів: «На цьому я стою! Я не можу інакше!». 3. У чому сутність лютеранства? Розкажіть, цитуючи уривок із «95 тез...».

6.3. У чому сутність релігійного вчення Жана Кальвіна?

У середині 30-х рр. XVI ст. осередок реформаційного руху змістився до гірської Швейцарії. Ідеологом і керівником тамтешніх протестантів став **Жан Кальвін (*1509–†1564)**. Він народився у Франції, у 14 років вступив до університету. Після гонінь на противників католицизму утік до міста Женева. Його, на відміну від Мартіна Лютера, підтримали не світські володарі, а міські ремісники та купці-негоціанти.

Свої погляди французький богослов описав у праці «Настанови у християнській вірі». Основна їхня теза —

доля людини заздалегідь визначена Богом. Ще від народження одним присуджено потрапити до раю, іншим — до пекла. Змінити це не можна, але, гартуючи характер, долаючи труднощі, досягти спасіння можливо. Кожен у цьому світі,

незалежно від походження, мусить старанно працювати, щоб стати успішним. Лінощі, марнотратство — безжальні вороги, що чатують на шляху до порятунку душі. Такі скромні вимоги подобалися багатьом трударям, тому невдовзі вийшли за межі Швейцарії. Кальвіністи відмовлялися від деяких книжок, яскравого одягу, танців, пісень і навіть... від різких рухів і жестів.

Розділ 2. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

Також Жан Кальвін упорядкував устрій нової церкви, що відрізнялася від католицької. Релігійні громади обирали собі керівника — *пресвітера*. Він мав право наглядати за сімейним життям вірян, в особливих випадках карати їх. Проповіді виголошував *пастор* — красномовний і освічений. Для розв'язання суперечок, вирішення наболілих питань пресвітери й пастори скликали громадські збори — *консисторії*. Демократичність кальвіністського віровчення приваблювала. Чимало християн в Англії, Німеччині, Франції, а пізніше і в Америці приєдналися до цієї течії.

Міркуємо і діємо!

1. Чим кальвінізм приваблював християн? 2. Як відомо, Жана Кальвіна прозвали «женевським папою». Чому? 3. Із протестантських течій на українських теренах чи не найбільшу підтримку здобув саме кальвінізм. Чому так сталося?

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1517 р. — початок Реформації в Європі після оприлюднення Мартіном Лютером твору «95 тез...»

на теренах України

1517–1519 рр. — у чеському місті Прага Франциск Скорина видав кирилицею «Біблію руську», що помітно вплинула на розвів українського книгодрукування

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Як ви розумієте значення слова «реформація»? Чому зародились ідеї про реформування католицької церкви?
3. Обчисліть та запишіть у зошит, через скільки років після розколу християнської церкви на західну і східну Мартін Лютер оприлюднив «95 тез...».
4. Назвіть причини Реформації. Згрупуйте їх згідно із галузями суспільної діяльності: політика, господарство (економіка), релігія, культура.
5. Оцініть наслідки Реформації для церкви, людини, суспільства.
6. Об'єднайтеся у дві групи (команди). Подискутуйте про основні ідеї вчень Мартіна Лютера і Жана Кальвіна, застосовуючи інтерактивну вправу «Письмовий діалог». Яка її послідовність проведення, дізнайтесь у вчительки / вчителя.

§ 7. Контрреформація в Західній Європі

Чи знаєте ви, що...

..... під впливом Реформації часто перекладали священні тексти рідними мовами, а тому в 1556–1561 рр. у монастирі в селі Пересопниця (нині Рівненської області) вручну переписали Євангеліє староукраїнською літературною мовою, яке розкішно оздобили унікальними кольоровими мініатюрами;

..... у середині XVII ст. в Речі Посполитій діяло 32 єзуїтські колеґіуми, з яких 13 — на українських землях, а одні з перших відкрилися в містах Луцьк і Львів у 1608 р.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Контрреформація — (від латинських слів «контра» — «проти», «всупереч» та «реформаціо» — «виправлення», «перетворення»); рух за оновлення і вдосконалення католицької церкви впродовж другої половини XVI — першої половини XVII ст.

Релігійні війни — збройні конфлікти між прихильниками різних релігійних напрямів, течій або груп. Такі війни велися під впливом Реформації та Контрреформації в деяких країнах Західної Європи впродовж XVI — першої половини XVII ст.

Орден єзуїтів («Товариство Ісуса») — (від поєднання латинських слів «ордо» — «ряд», «порядок» та «Ісус» — «Ісус»); найчисленніший католицький чернечий орден, заснований Ігнатієм Лойолою в 1534 р.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/XqYfHl>

QR 7.1. Сумніви у віровченні (на прикладі Доменіко Сканделлі).

7.1. Як розгорталася Контрреформація в Західній Європі? Які рішення ухвалили на Тридентському соборі?

Католицьке духовництво усвідомлювало неминучість і необхідність перетворень. Так, архієпископ іспанського міста Толедо *Франциско Хіменес* підтримував ченців жєбручих орденів та звичайних монахів, виганяв із монастирів сумнівних осіб, дбав про освіченість священників. Власними коштами він допомагав університетам, залучав до викладання гуманістів. В Італії осередками руху за церковне вдосконалення стали молитовні спільноти, що діяли у великих містах країни. Їхні учасники поводитися згідно із християнськими заповідями, щоденно відвідували меси, дбали про бідних і хворих, опікувалися вдовами й сиротами.

Розділ 2. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

Воднораз ідеї Мартіна Лютера невпинно ширились, і це змушувало Рим діяти. Тож у **1536 р.** Папа Павло III взявся за оновлення церкви та розпочав протистояння з протестантами — **Контрреформацію**. Для оборони католицької віри створили «Товариство Ісуса» (орден єзуїтів), посилили інквізицію. Ієрархи намірилися контролювати світські друкарні, що публікували Біблію та священні тексти народними мовами. Для цього уклали «Індекс заборонених книг» — перелік літератури, зберігання, друк і розповсюдження якої вважали протиправним. Із другої половини XVI ст. «Індекс...» поповнювали й корегували. Скасували його лише в 1966 р. А ще контрреформатори мали на меті подолати зловживання церковників.

Мовою історичного джерела

Вирок суду інквізиції, місто Севілья, 1576 р.: «...Орбріан, фламандець... Він спалив деякі картини разом із зображенням Господа нашого Ісуса Христа та інших святих і взагалі додержувався лютерового віровчення... Він показав себе упертим, а тому був проклятий і переданий представникам світського суду для спалення живим із конфіскацією майна рухомого та нерухомого...»

«Тридентський собор»,
гравер Матіас Бурглехнер, початок XVII ст.

Конкретні постанови і заходи обговорювали на **Тридентському соборі**, що відбувався в італійському місті Тренто. Він тривав з перервами від 1545 до 1563 рр. Усі зацікавлені давно хотіли зібратись. Але рішення ухвалювали повільно, бо перешкоджали суперечки зі світськими володарями та виступи протестантів. У підсумку, обґрунтували безумовний авторитет пап римських у справах віри, священнослужителям не дозволили одружуватися, залишили єдиним і правильним латинський переклад Біблії, відомий під назвою «Вульгата» (*загальноприйнята*). Натомість інші, підготовлені лютеранами, заборонили. Водночас скасували торгівлю індульгенціями, посилили

§ 7. Контрреформація в Західній Європі

нагляд за поведінкою духівників. Ба більше, у кожній єпархії засновували семінарії, де навчалися б майбутні католицькі «посадовці».

Міркуємо і діємо!

1. Чому католицька церква розпочала Контрреформацію? 2. Як інквізиція боролася з протестантами? Доведіть фактом з історичного джерела. 3. Які рішення Тридентського собору сприяли оновленню католицької церкви, а які перешкождали зближенню з вірянами?

7.2. Як Ігнатій Лойола вдосконалював католицьку церкву?

«Святий Ігнатій Лойола»,
художник Мігель Кабрера,
між 1750–1765 рр.

Католицька церква поклала велику надію на орден єзуїтів, дозволений Папою Римським у **1540 р.** Очолив «Товариство Ісуса» **Ігнатій Лойола** (*1491–†1556), іспанський дворянин і офіцер. У молодості він вів розгульне життя, але після важкого поранення зробився ревним католиком. Часто подорожував, пізнаючи Європу, викладав у багатьох університетах і, врешті, знайшов однодумців. Разом із ними запрягнувся вирушити до Святої землі, щоб проповідувати поміж мусульман. Однак із тієї мандрівки нічого не вийшло, і місіонери перейшли на службу до Папи Павла III.

Єзуїти вважали, що вони — «армія Христова» або «папські солдати». Тож їх очолював *генерал* (першим став Ігнатій Лойола), який призначав управителів у провінціях. А ті — *ректорів*, що відповідали за роботу осередків і шкіл. Так зібралася грізна сила, що слугувала зміцненню католицизму. Ченці-«товариші» не завжди видавали свою належність до ордену. Це дозволяло знаходити спільні теми зі співбесідниками, входити в довіру. Маючи ґрунтовні знання, єзуїтські проповідники ненав'язливо впливали на погляди протестантів, наverting їх у католицизм.

Освіта стала ефективною зброєю «папських солдатів». У школах і колегіумах вони навчали безкоштовно, народною мовою, що вабило спраглих до знань підлітків. Утім, учителі та викладачі трактували факти і події у вигідному для себе світлі. Сам Ігнатій Лойола говорив: «Якщо

Розділ 2. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

мета — порятунок душі, то вона виправдовує засоби». Про цей вислів йшлося раніше і приписували його Нікколо Макіавеллі. Навіть вірні Римові духівники іноді звинувачували «слуг Ісуса» у нехтуванні моральними принципами задля досягнення цілей. До слова, в українських землях, що входили до складу королівства Польського, а потім Речі Посполитої, єзуїти конкурували з православними саме щодо налагодження якісної освіти.

Міркуємо і діємо!

1. Навіщо Папа Римський дозволив діяльність «Товариства Ісуса»? 2. Чим відрізнялись інквізитори від єзуїтів у служінні Богові та католицькій церкві?
3. Розгляньте картину «Святий Ігнатій Лойола». Чому Ігнатія Лойолу оточують ангели? Що символізують книжки, які він тримає?

7.3. Чому розгорілися релігійні війни у Священній Римській імперії та у Франції? Як вони закінчилися?

У Священній Римській імперії протистояння між лютеранами й католиками настільки загострилося, що збройний конфлікт став неминучим. У **1524–1525 рр.** у німецьких землях розгорнулася релігійна та водночас селянська війна, позаяк участь у ній, окрім дворян та містян, узяли селяни. Очолив їх *Томас Мюнцер* (*1489–†1525). І хоча вони програли, Реформація набирала обертів. Імператор закликав розправитися з протестантами. Однак чимало місцевих князів облюбували ідеї Мартіна Лютера і бажали керувати церквою у власних володіннях. Отож у **1555 р.** між цими князями та Карлом V Габсбургом укладено **Аугсбурзький договір**, що визнав лютеранство офіційною «вірою» поряд із католицькою. Недруги німецького верховного правителя досягли великої перемоги, втіливши заклик «Чия влада, того й віра!». Деякі німецькі землі, до прикладу, Пруссія, Саксонія, стали протестантськими. Чи об'єднало це Священну Римську імперію? Ні. Вона й надалі залишалася роздробленою.

До Франції реформаційні ідеї потрапляли із сусідньої Швейцарії. Як бачите, слово легко долає кордони. Королівська влада всіляко опікувалася католицькою церквою, однак їй це не допомагало. Кальвінізм приймали не лише аристократи Півдня, а й містяни по всій країні, загалом 10 % від кількості населення. Французьких кальвіністів звали **гугенотами**. Між ними й католиками усталилося більш-менш толерантне співіснування: такий собі «хиткий мир». Однак він тривав недовго. У 1562 р. в провінції Шампань

§ 7. Контрреформація в Західній Європі

латиняни жорстоко розправилися з «відступниками», що розпалило довготривалі **релігійні війни 1562–1598 рр.**

«Карл IX у рік вступу на престол», художник Франсуа Клуе, 1560 р.

Ватажком гугенотів став *Генріх Наваррський* із роду Бурбонів. Король *Карл IX* запропонував йому шлюб зі своєю сестрою *Маргаритою Валуа*, що мало б угомонити ворожі сторони. Задум, що правда, передбачав смертельну пастку. До міста Париж, де планували весілля, запросили знатних гугенотів. З'їхалося також чимало католиків. У ніч проти *24 серпня 1572 р.*, перед днем Святого Варфоломія, вони вчинили криваву різанину іновірців. У церквах били на сполох, і вбивці атакували тих, хто не готувався боронитися. (Їхні будинки заздалегідь позначили білими хрестиками.) «Богообязний» Париж потопав у крові, і вона лилася «заради» церкви. Схожі розправи відбувалися повсюдно. Наступний вінценосець, *Генріх III Валуа*, теж підтримував католиків, але при цьому не терпів конкуренції. Навіть позбувся *Генріха де Гіза*, ревного оборонця католицизму, який заявив свої претензії на трон. У придворній колотнечі претендента вбили. Згодом наклав головою король. Останній із «трьох Генріхів», *Наваррський*, увійшов у столицю з потужним військом. Проте парижани не бажали мати правителя-гугенота. Тож той, заявивши, що «Париж вартий меси!», відхрестився від кальвінізму. Ставши *Генріхом IV Бурбоном*, у **1598 р.** він видав **Нантський едикт**, за яким католики зберегли привілеї, а кальвіністам відкрили доступ до державних посад та дозволили проводити богослужіння по всій країні (крім столиці й кількох великих міст).

Мовою історичного джерела

Статті з Нантського едикту, 1598 р.:

«...III. Волиємо, щоб католицька апостольська римська релігія була відновлена в усіх місцях нашого королівства і підлеглих нам країнах...

VI. Ми дозволяємо тим, хто сповідує так звану реформовану релігію, жити в усіх містах і місцях нашого королівства без переслідувань і утисків...

XXII. Волиємо, щоб не було ніякої різниці щодо названої релігії при зарахуванні учнів в університети, колегії, школи, а хворих і убогих — у шпиталі...»

Розділ 2. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

Міркуємо і діємо!

1. Обчисліть тривалість релігійних війн у Німеччині та Франції. Складіть і запишіть у зошит відповідні хронологічні задачі. 2. Зіставте і порівняйте умови Аугсбурзького

§ 7. Контрреформація в Західній Європі

миру і Нантського едикту. Які права отримали католики, а які — протестанти?
3. Використовуючи пошукову систему «Гугл», дізнайтеся цікаві факти з біографії Томаса Мюнцера та Генріха Наваррського. Розкажіть про них у класі.

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1524–1525 рр. — період селянської війни в Німеччині

1555 р. — укладення Аугсбурзького релігійного миру

1562–1598 рр. — період релігійних воєн у Франції

1572 р. — винищення католиками гугенотів напередодні Святого Варфоломія

1598 рр. — видання Нантського едикту

на теренах України

1526 р. — уведення в дію першого Литовського статуту

1556 р. — заснування Дмитром Вишневецьким (Байдою) першої Січі на острові Мала Хортиця

1569 р. — укладення Люблінської унії, утворення Речі Посполитої

1572 р. — розпорядженням короля Сигізмунда II Августа укладено перший реєстр козаків

1596 р. — ухвалення Берестейської церковної унії, утворення унійної (Української греко-католицької) церкви

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. **А.** У зошит випишіть парами і позначте стрілками «взаємини» «→» (підпорядкування) чи «←» (протистояння) між поняттями: «Реформація», «протестантизм», «Контрреформація», «орден єзуїтів», «католицизм», «лютеранство», «кальвінізм», «релігійні війни». **Б.** Поясніть походження і значення усталених висловів: «Мета виправдовує засоби», «Чия влада, того й віра», «Париж вартий меси!».

3. **А.** Розташуйте в хронологічній послідовності та запишіть у зошит дати релігійних воєн у Німеччині та Франції, укладення Аугсбурзького миру, ухвалення Нантського едикту. **Б.** Покажіть на мапі місця подій, пов'язаних із Контрреформацією і релігійними війнами в Європі.

4. Назвіть причини Контрреформації. Згрупуйте їх згідно із галузями суспільної діяльності: політика, господарство (економіка), релігія, культура.

5. Оцініть наслідки Контрреформації для церкви, людини, суспільства.

6. Використовуючи підручник з історії України та/або інтернет, дізнайтеся про створення православних братств на українських теренах. Що спільного в діяльності українських братств і «Товариства Ісуса»?

§ 8. Культура бароко і нова європейська наука

Чи знаєте ви, що...

..... європейське бароко так змінювало художні смаки на українських теренах, що у Львові знатних містян — як католиків, так і православних — ховали у вишуканих трунах із намальованими олійними фарбами портретами покійних;

..... українське бароко XVII ст. називають «козацьким», бо саме козацтво виявилось носієм нового стилю, а чимало тодішніх творів мистецтва створено на замовлення старшини, зокрема вважають, що за кошти Івана Мазепи збудовано, реставровано чи оздоблено понад 40 церковних споруд.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Бароко — (від португальського, іспанського, французького слів, що означають «перлина неправильної форми»); напрям у європейському мистецтві (живописі, архітектурі, скульптурі, музиці, літературі) XVI–XVIII ст., для якого характерні вигадливість і пишність оздоблень.

Додаткова інформація з теми

<https://is.qd/sqMi3t>

QR 8.1. Витоки нової європейської науки.

8.1. Які митці у славили живопис бароко?

«Картярі», художник
Мікеланджело да Караваджо, 1595 р.

Доба Високого Відродження продемонструвала неймовірні можливості людської творчості. Але поступово, під впливом буремних подій, мистецькі смаки змінювались. У моду увірвався новий напрям — **бароко** — із притаманними йому надмірними величчю й пишністю. Протягом XVI–XVIII ст. саме помпезність визначала «культурне» обличчя Європи. У цей період також відбувалося певне зближення західного та східного світоглядів. І хоча «барокові» надбання

§ 8. Культура бароко і нова європейська наука

проникли на Схід Європи, і далі, дещо пізніше, вони відіграли недрогорядну роль у наповненні духовної скарбниці тамтешніх народів.

«Портрет Клари Серени Рубенс», художник Пітер Пауль Рубенс, близько 1616 р.

Прикметно, що, як і попередній напрям, бароко найяскравіше проявилось в образотворенні. Рання його період уособлював італієць *Мікеланджело да Караваджо* (*1571–†1610). До «зірок» світового рівня він долучився як неперевершений знавець гри світла і тіні. Його шедеври «Смерть Марії», «Ворожка», «Поцілунок Юди» приваблюють реалізмом. Іноді митець удавався до хитрощів і натурниками наймав людей із вулиці. Здатністю помічати й відтворювати людські почуття вирізнявся нідерландський художник *Рембрандт ван Рейн* (*1606–†1669). Його пензлю належать понад 60 автопортретів та 600 картин. Водночас чимало з таких, які приписують умільцеві, насправді намалювали його учні або послідовники. Цікавим є те, що картина «Юда повертає тридцять срібняків» збереглася в десяти варіантах. Сьогодні уряд Нідерландів навіть фінансує окрему програму, за якою мистецтвознавці «відсіюють» оригінальні твори від копій.

Іспанське бароко в живописі представляв *Дієго Веласкес* (*1599–†1660), який змолоду працював при дворі короля. Його портрети виглядають настільки природно й реально, немов світлини. Та найчастіше бароко в малярстві пов'язують з іменем *Пітера Пауля Рубенса* (*1577–†1640). Обдарований фламандець, ви здивуєтеся, розпочинав із кар'єри дипломата. Його полотна вирізняються не лише вдало дібраними кольорами, а й «вольностями», які він дозволяв, добираючи потрібні сюжети. Художник не соромився змальовувати оголених людей, відтворювати повсякдення. Також він створював досконалі портрети. Митець «купався» в популярності, але не встигав із замовленнями. Йому допомагали учні. Вони готували «чернетки», які наставник завершував, ставлячи свій підпис. Відомо майже 1400 таких робіт.

«Інфанта Маргарита» (в білому), художник Дієго Веласкес, 1656 р.

Розділ 2. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

Міркуємо і діємо!

1. Використовуючи пошукову систему «Гугл», підготуйте нетривалі (до 1 хв) усні повідомлення про художників бароко в Європі. 2. Чи можна, розглянувши картини бароко, дізнатися про повсякдення тодішніх європейців? 3. За якими рисами ви розрізнятимете живописні пам'ятки Високого Відродження і бароко? Об'єднайтеся в пари. Покажіть одне одному зображення найвідоміших полотен обох періодів. Визначте (не дивлячись на підписи) їхніх авторів і приблизні дати створення.

8.2. Як розвивались архітектура, музика, філософія в період піднесення бароко?

Архітектори бароко аніскілечки не відставали від митців пензля. Їхні споруди були такими ж пишними й величними, як витвори живопису. Вражав уяву імператорський палац Шенбрунн — справдешня перлина міста Відень. Проектант *Йоганн фон Ерлах* (*1656–†1723)

«Імператорський палац Шенбрунн»,
художник Бернардо Беллотто, між 1758–1761 рр.

вдало використав природний простір, доповнивши його вишуканими елементами. Видатний італійський зодчий і скульптор *Лоренцо Берніні* (*1598–†1680) прославився втіленням масштабного «ансамблю» перед собором Святого Петра в місті Рим. Ідея майстра полягала в тому, щоби паломники та віряни, які приходили молитися, відчували єднання з Богом і між собою. Він вирішив збудувати площу у вигляді овалу, оперезаного колонами, обелісками та фонтанами. Величезні розміри, розумне планування дозволили відвідувати богослужіння тисячам людей, які з висоти виглядають мурахами.

Джерелом новизни в тодішньому музичному житті Європи стала Італія, яка вважається «батьківщиною» опери. В 1637 р. у Венеції відкрився перший платний оперний театр. Венеційський композитор, скрипаль-віртуоз *Антоніо Вівальді* (*1678–†1741) увійшов у літопис музики, написавши понад 40 опер. Його «Чотири пори року» донині лунають по світу. Щоправда, наприкінці життя він хворів, бідував, про нього призабули надовго. Слухачі «відкрили»

§ 8. Культура бароко і нова європейська наука

італійця заново лише в ХХ ст. Свого часу ним захоплювався *Йоганн Себастьян Бах* (*1685–†1750). Уродженець міста Айзенах, що в Німеччині, композитор, органіст, він утрапив до «зали» музичної слави як автор кантат — вокальних творів релігійної тематики. Український геній Тарас Шевченко згадав його ім'я та симфонію в повісті «Варнак». Уважається, що мистецький спадок Йоганна Баха — вершинне досягнення органної музики.

У період бароко не обійшлося й без «універсальних людей». Йдеться про француза *Жана Бодена* (*1530–†1596) — політолога, юриста, економіста, історика, філософа, письменника. У праці «Шість книг про республіку» він стверджував, що кращою формою існування держави є монархія, але без свавілля. На його думку, можновладець мав дослухатися порад досвідчених чиновників, які зобов'язані дбати про порядок. Парламент мав би ухвалювати дорадчі рішення. Релігійні громади, купці-негоціанти, урядники міст підлягали волі правителя, над яким перебували тільки закони природи. Саме вона могла зупинити життя одного монарха і, відповідно, «призначити» наступного. Такі погляди не видавалися дивними в Раннямодерну добу.

Міркуємо і діємо!

1. Використовуючи пошукову систему «Гугл», підготуйте нетривалі (до 1 хв) усні повідомлення про архітекторів і композиторів європейського бароко. Озвучте їх у класі. 2. Зіставте і порівняйте споруди європейського та українського бароко. Назвіть спільні й відмінні риси. 3. Знайдіть в інтернеті і послухайте один із творів Антоніо Вівальді або Йоганна Себастьяна Баха. Висловіть свої враження.

8.3. Як народжувалися нові європейські науки?

Великі географічні відкриття не лише змінили погляди на довколишній світ, а й заохочували до наукових досліджень. Учені прагнули досягнути будову планети і розкрити таємниці людської природи. Період XVI–XVIII ст. став проривом у накопиченні знань. Польський астроном *Миколай Коперник* (*1473–†1543) у трактаті «Про обертання небесних тіл» висунув теорію *геліоцентризму*, згідно з якою Земля оберталася навколо Сонця. Церква дотримувалася протилежної думки, тому автор боявся публікувати свої тексти. Їх оприлюднили лише в день смерті вченого. Його переконання поділяли винахідник телескопа *Галілео Галілей* (*1564–†1642) та дослідник Всесвіту *Джордано Бруно* (*1548–†1600). Інквізиція переслідувала обох,

Розділ 2. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

змусивши першого публічно покаятися. Другий не зрікся своїх думок навіть після семи років ув'язнення. Окрім усього, він заперечував головні тези християнського вчення. Тому в 1600 р. його спалили на площі Квітів у місті Рим. Через три роки всі твори віровідступника внесли в «Індекс заборонених книг», де вони перебували аж до 1948 р.

Засновник класичної фізики, англійський учений *Ісаак Ньютон* (*1643–†1727) певний період керував монетним двором в Англії та впроваджував грошову реформу. Але його вабили науки. Він займався математикою і фізикою та ввійшов в історію як першовідкривач сили тяжіння. За легендою, коли дослідник сидів під деревом, йому на голову впало яблуко, що осягнуло його на теоретичні обґрунтування. Водночас він довів, що тяжіння існує не лише на Землі, а й у космосі, завдяки чому, наприклад, Місяць рухається навколо нашої планети.

«Урок анатомії доктора Ніколаеса Тюльпа», художник Рембрандт ван Рейн, 1632 р.

Фрагмент копії картини П'єра Луї Дюменіля «Диспут Рене Декарта при дворі шведської королеви Крістіни», художник Нільс Форсберг, 1884 р.

Науковці Раннього Нового часу намагалися розгадати таємниці пізнання. Передусім про це розмірковували філософи. Англієць *Френсіс Бекон* (*1561–†1626) переконував у тому, що експеримент — основа будь-якої теорії. Автор крилатого вислову «Знання — це сила» підкреслював: лише та інформація, яка отримана в результаті дослідів, заслуговує на довіру. Француз *Рене Декарт* (*1596–†1650) стверджував, що значно вагомим у пізнанні є розум, бо саме він — мірило істини. Свої висновки він пояснював так: «Мислю, отже, існую».

Погляди обох справили величезний вплив на науки, які змінювали суспільство, позбавляючи людину безвольної залежності від природи.

§ 8. Культура бароко і нова європейська наука

Міркуємо і діємо!

1. Як змінювалися зацікавлення науковців упродовж Середньовіччя і Раннього Нового часу? 2. Доберіть по кілька слів та словосполучень для розповідей про Миколая Коперника, Галілео Галілея, Джордано Бруно, Френсіса Бекона, Рене Декарта. Дізнайтеся, сучасниками яких відомих правителів вони були. Результати роботи запишіть у зошит. 3. Як співіснували науки і церква у Ранньому Новому часі?

У той час, коли...

Тоді...

у світі

XVI—XVIII ст. — період бароко в Європі

на теренах України

Середина XVII — кінець XVIII ст. — період козацької держави — Війська Запорозького (Гетьманщини), проникнення й утвердження бароко

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. **А.** Чому мистецькі здобутки Високого Відродження та бароко потрапляли на терени України, «запізнюючись» на понад століття? Обговоріть у групах. **Б.** Поясніть значення усталених висловів: «Знання — це сила», «Мислю, отже, існую».

3. **А.** Обчисліть і запишіть у зошит, скільки століть тривало європейське бароко. **Б.** Покажіть на мапі (с. 52) культурні центри Європи Раннього Нового часу.

4. **А.** Чи впливали на розвиток мистецтв і наук ідеї Реформації та Контрреформації? Як саме? Доведіть фактами. **Б.** Чи є у вашому місті/селі будівлі в стилі бароко? Поясніть, за якими архітектурними елементами їх можливо впізнавати.

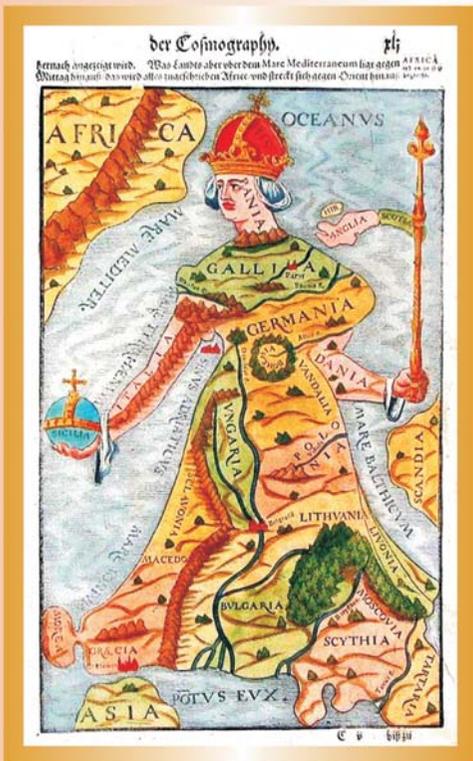
5. Об'єднайтеся в пари або групи. Обговоріть твердження: «Бароко — це період усвідомлення людиною складності, багатоманітності та мінливості світу».

6. **А.** Використовуючи пошукову систему «Гугл», дізнайтеся, як виглядали автографи козацьких гетьманів у період бароко. Напишіть своє ім'я і прізвище «бароковими» літерами. **Б.** Об'єднайтеся в три групи. Виберіть для кожної зображення історично-культурної пам'ятки, описаної в параграфі. Скопіюйте його в двох примірниках. Перший розріжте на частини (домовтеся між собою, щоб їх кількість була однаковою). Другий не змінюйте: він слугуватиме основою. Після сигналу «відновіть» цілісність пам'ятки, наклеюючи розрізані частини на основу. Переможе група, яка впорається швидше і докладніше розповість про «своє» зображення.

Розділ 3

ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVII ст.

«Олівер Кромвелль
у битві при Нейзбі»,
художник Чарльз Ландсір,
1851 р.

«Парний портрет
дружини і чоловіка,
який у руках тримає
тюльпан та його цибулину...»,
художник Міхіль Янсон
ван Міревельд,
1609 р.

«Еуропа Регина»
(«Королева Європа»),
алегорична мапа,
картограф
Йоганнес Путц,
1537 р.

§ 9. Франція в XVI–XVII ст.

§ 9. Франція в XVI–XVII ст.

Чи знаєте ви, що...

..... далекий родич кардинала, першого міністра Армана-Жана де Рішельє, теж прем'єр-міністр, Арман-Емануель де Рішельє, в 1803–1814 рр. був очільником Одеси та одним із успішних її будівничих;
..... гетьман Пилип Орлик листувався з французькими політиками, домагаючись їхньої підтримки у визвольній боротьбі України, а його син Григорій обіймав високі військові та дипломатичні посади при дворі короля Франції Луї XV.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Абсолютизм — (від латинського слова «абсолютус» — «безумовний», «необмежений»); державний устрій, що утвердився в деяких ранньомодерних європейських країнах, де представницькі органи не впливали на верховну (монархічну) владу.

Абсолютна монархія — (від поєднання латинського слова «абсолютус» із грецькими «монос» — «один» та «архос» — «керівник», «вождь»); правління, за якого повнота державної (законодавчої, виконавчої, судової, а іноді релігійної) влади належить одній особі.

Меркантилізм — (від французького слова «меркантиль» або італійського «мерканте» — «торговець»); втручання держави в господарювання (економіку); залучення в країну дорогоцінних металів, досягнення вигоди від зовнішньої торгівлі.

Протекціонізм — (від французького та англійського слів, що означають «захист», «покровительство»); дії держави, спрямовані на захист національної промисловості й сільського господарства від іноземної конкуренції завдяки запровадженню високих мит на привізні товари та обмеженню вивозу деяких товарів.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/vHsz4R> **QR 9.1.** Версальський палац — перлина світової спадщини ЮНЕСКО. **QR 9.2.** Лабутени. **QR 9.3.** Чому монарха Луї XIV називають «король-сонце»? **QR 9.4.** 14 котів кардинала Армана де Рішельє.

9.1. Як відбувалося становлення абсолютної монархії у Франції?

Держава Франція, утворена після поділу імперії Карла Великого, до XVI ст. стала однією з наймогутніших у Європі. Цьому, зокрема, сприяла перемога в Столітній війні (1337–1453). У мирних умовах французи засновували мануфактури і розвивали капіталістичні відносини. Виробляли шовк, сукно та полотно, що приносило чималі прибутки. Також пожвавилася

Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVII ст.

книгодрукування. Армія озброювалася гарматами. Панянки хизувалися прикрасами й парфумами. Набирала обертів торгівля, розрослися портові міста: Марсель, Бордо, Нант. «Місто шовку» — Ліон — прославилося як ярмарковий осередок. Водночас дещо занепадало сільське господарство, де зберігалися середньовічні порядки. Як наслідок, зменшувалися врожаї, зростали повинності, що породжувало невдоволення населення.

Замок Шамбор, резиденція короля Франциска I, вигляд згори

Влада тим часом зміцнювалася. Особливо за правління *Франциска I Валуа (1515–1547)*, який зосередив у своїх руках необмежені повноваження. Він не скликав Генеральних штатів, призначаючи єпископів, втручався у справи католицької церкви. Більшість указів починав словами: «Така наша воля». Так у Франції утвердився абсолютизм, що його взаємовигідно підтримували різні

верстви. Політику батька продовжив син Генріх II, розширюючи кордони (відібравши в Англії порт Кале) та впливи.

Вам уже відомо про релігійне протистояння, один з епізодів якого прозвали «війною трьох Генріхів» (Генріха III, Генріха де Гіза та Генріха Наваррського). У результаті монархом став третій — Генріх IV Бурбон — «добрий король», якому вдалося припинити кровопролиття. У **1598 р.**, підписавши **Нантський едикт**, він показав приклад віротерпимості. Як і попередники, рідко скликав Генеральні штати. Проте абсолютна влада, що забезпечувала такий-сякий спокій, влаштовувала багатьох. Насамперед дворян, які зберегли свої права. А буржуа (нещодавні купці, ремісники і навіть селяни), підтримуючи короля, набували визнання та статків. Однак були й ті, що опиралися рішенням Генріха IV. У 1610 р. його вбили як ворога католицизму. Ви думаєте, що відтоді абсолютизм у Франції зник? Аж ніяк.

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте перебіг і результати Столітньої війни. Як вона вплинула на розвиток Франції? 2. Чому Нантський едикт названо «прикладом віротерпимості»? 3. Поясніть значення понять «абсолютна монархія», «абсолютизм» на прикладі Франції.

§ 9. Франція в XVI–XVII ст.

9.2. Чому період процвітання Франції уособлюють із кардиналом Арманом-Жаном дю Плессі де Рішельє?

Період процвітання французького суспільства пов'язують з іменем **Армана-Жана дю Плессі де Рішельє** — кардинала і першого міністра короля Луї XIII. У **1624–1642 рр.** він фактично керував державою. Будучи прихильником абсолютизму, створив таку систему влади, завдяки якій династія Бурбонів упевнено правила ще понад 100 років.

Перший міністр ставився неоднаково до різних верств. На дворян опирався, бо вони — «нерв держави». Фінансистів, банкірів звав «п'явками на тілі нації» (бо можуть приносити і шкоду, і користь). Вимагав праці від простолюду, бо він — «віслок, який псується від тривалого відпочинку». Намагався придушити гугенотський рух. У 1629 р. видав «Едикт милості», за яким протестантам заборонили утримувати гарнізони та володіти фортецями, натомість гарантували релігійні свободи. Упорядкував закони. Ліквідував

Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVII ст.

кілька змов проти себе та монархії, наказав нищити замки багатих землевласників, увів смертну кару за дуелі між дворянами, вважаючи, що кров варто проливати лише за Францію.

Особливо урядовець дбав про розвій економіки. Сповідував **меркантилізм** — розумне втручання в господарювання. Підтримував торгівлю, ініціювавши створення понад 20 комерційних компаній. Заснував Французьку академію, сприяв реконструкції Сорбонни. Навіть сам писав п'єси, які дру-

Десять франків, банкнота, що перебувала в обігу у Франції впродовж 1960–1964 рр.

кували в королівській друкарні, що її, як ви здогадалися, відкрили за його почином. За урядування Армана де Рішельє побачила світ перша французька газета, і саме він добирав матеріали для публікацій. Незважаючи на те, що з дитинства був кволим і слабким, чи не половину життя провів «у сідлі», як головнокомандувач. На стволах гармат звелів відлити надпис: «Останній аргумент королів», усвідомлюючи, що кровопролиття — не найкращий спосіб розв'язання проблем. У «рішельєвський» період французи заселяли Канаду, колонізували Південну Африку та Гвіану в Південній Америці. Напередодні впокоєння він промовив слова, що влучно визначали сутність його діяльності: «У мене не було ворогів, окрім ворогів держави».

Міркуємо і діємо!

1. За допомогою інтернету дізнайтеся, як сучасні французи ставляться до кардинала Армана-Жана де Рішельє. 2. Розгляньте десять франків 1960 р. Яка спруда зображена на задньому плані банкноти? Чому? 3. Послугуючись пошуковою системою «Гугл», з'ясуйте, якими способами перший міністр Франції досягав визначених цілей? Як ви оцінюєте його вчинки?

9.3. Як фінансист Жан-Батист Кольбер зміцнював владу короля Луї XIV?

Після смерті Луї XIII (саме того короля, чим першим міністром був Арман де Рішельє) трон успадкував його п'ятирічний син Луї XIV (1643–1715). Регентшою стала мати — Анна Австрійська. Їй допомагав кардинал, перший міністр Джуліо Мазаріні, чие урядування нагадувало попереднє.

§ 9. Франція в XVI–XVII ст.

Після нього в 1661 р. 23-річний король оголосив, що «сам собі буде прем'єром». Він правив найдовше з усіх європейських віценосців в історії. Намагався впорядкувати країну, при цьому не оглядаючись ні на запити знаті, ні на потреби простолюду. Бажав поширити владу на всю Європу. Вислів «Держава — це я!», який йому нібито приписують, найвлучніше символізував сутність французького абсолютизму. «Король-сонце» — саме так прозвали піддані свого артиста, модника, політика, життя якого донині вважається найрозкішнішим.

Король Луї XIV налагодив доволі дієву систему правління. Економікою опікувався міністр фінансів **Жан-Батист Кольбер (1665–1683)**. Здібний і бездоганно чесний, він теж був прибічником меркантилізму. Рішення ухвалював в інтересах монарха й держави. Сповільнив її зовнішній борг. Подолав зловживання податківців, інших чиновників. Воднораз позбавив провінції самоврядування. Дещо дбав про селян, зменшивши для них основний податок. У промисловості й торгівлі керувався принципами **протекціонізму**. Надавав перевагу великим мануфактурам. За нього почали видобувати кам'яне вугілля, розвивали металургію. Увезені товари обклали великими митами, натомість заохочували продаж місцевої продукції за кордон. Процвітала зовнішня торгівля. Французькі комерційні компанії Ост-, Вест-Індійські, Левантійська вивели країну на третє місце в Європі. Міністр ініціював будівництво доріг, мостів, каналів, поглиблення русел річок. Заснував академії наук та мистецтв.

Усюдисущий урядовець особливу увагу приділив реформуванню армії. Її укомплектували постійними (регулярними) підрозділами, озброїли по-модерному. Створили потужний військовий флот. Як наслідок, нові збройні сили захопили частину іспанських Нідерландів, німецьке місто Страсбург, території в Африці та Індії. Колонізували Канаду та Луїзіану. Загарбницькі кампанії, звісно ж, виснажували скарбницю. А протистояння з Австрією та Іспанією взагалі

Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVII ст.

не принесло очікуваних результатів. На початок XVIII ст. Франція ослабла. Виявилось, що абсолютна влада гальмує розвиток. Насувався її крах.

Міркуємо і діємо!

1. Обчисліть, скільки років правив король Луї XIV. 2. Назвіть і запишіть у зошит 1-2 події історії України, що відбулися впродовж періоду правління Луї XIV. 3. Як відомо, під кінець життя Жан-Батист Кольбер утратив прихильність короля, а під час поховання його труну охороняли від помсти парижан. Чому діяльність міністра фінансів не сприймали ані монарх, ані французи? Обґрунтуйте свої судження.

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1598 р. — ухвалення Нантського едикту про віротерпимість у Франції

1624–1642 рр. — період урядування першого міністра Армана-Жана де Рішельє у Франції

1643–1715 — період правління короля Луї XIV у Франції

на теренах України

1596 р. — припинення козацько-селянського повстання, очолюваного Северином Наливайком

1625–1638 рр. — розгортання козацько-селянських повстань

1648–1710 рр. — утворення та боротьба за існування української держави — Війська Запорозького (Гетьманщини)

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. **А.** Доведіть, що Франція наприкінці XVI — на початку XVIII ст. розвивалась як абсолютистська держава. Поясніть, як ви розумієте значення слів короля Луї XIV «Держава — це я!». **Б.** Назвіть спільні та відмінні ознаки меркантилізму і протекціонізму. Для доведення своїх міркувань скористайтеся схемою, що вище.

3. **А.** Розташуйте в хронологічній послідовності відомих французьких монархів кінця XVI — початку XVIII ст. **Б.** Покажіть на мапі територіальні надбання Франції в період абсолютизму. Чи перетворилася вона в колоніальну імперію?

4. Укладіть порівняльну таблицю заходів Армана де Рішельє і Жана-Батиста Кольбера. Як їхні дії сприяли утвердженню абсолютизму? Поясніть.

5. Висловіть судження про державних діячів Франції періоду абсолютної монархії.

6. Використовуючи пошукову систему «Гугл», укладіть історичний портрет Луї XIV.

§ 10. Володіння династії Габсбургів

§ 10. Володіння династії Габсбургів

Чи знаєте ви, що...

..... великий князь литовський та польський король Ягайло-Владислав II, регентша Франції Марія Медічі, правителі Священної Римської імперії Карл II, Фердинанд II, Фердинанд III, Леопольд I із династії Габсбургів були нащадками руського короля Данила;

..... у 1594 р. правитель Священної Римської імперії Рудольф II Габсбург, щоб запросити козаків узяти участь у війні проти Османської імперії, відрядив до Запорозької Січі дипломата Еріха Лясоту, а той описав свою подорож у «Щоденнику...», що нині є цінним джерелом з географії та історії України;

..... історик Мирон Кордуба (*1876–†1947) докладно оповів, як у 1657 р. правитель Священної Римської імперії Фердинанд III Габсбург налагодив двосторонні зв'язки з Богданом Хмельницьким (для узгодження дій у «дипломатичному трикутнику» Річ Посполита — Московське царство — Османська імперія).

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Олігархична (бюргерська) республіка — (від поєднання слів: грецького «олігархія» — «влада небагатьох», німецького «бюргер» — «містянин», латинських «рес публіка» — «справа громади»); форма правління (зазвичай в італійських містах), за якої влада належала впливовим родинам, а участь у виборах чи право обиратись обмежувалися майновим або суспільним становищами.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/JWqgn9>

QR 10.1. Іспанська інквізиція.

10.1. Як розвивалась Іспанія після Великих географічних відкриттів?

На «зорі» Нового часу королівство Іспанія перетворилось у величезну, багатющу, могутню імперію. Навіть 1501–1600 рр. називали «її» століттям. Щойно об'єднана, завершивши Реконкісту, вона конкурувала з провідними країнами Європи. По-перше, «католицька пара» — Ізабель I і Фернандо II — здобули розкішну арабську спадщину. По-друге, вони профінансували подорожі Христофора Колумба й опісля пожинали «врожаї» його відкриттів. У 1516 р. трон посів **Карл V Габсбург (1516–1556)**, влада якого поширювалася на колонії Нового світу. Також він успадкував італійські, німецькі

Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVII ст.

володіння Габсбургів, промислово розвинені Нідерланди. Правлячи безкрайніми, розкиданими по світу територіями, населеними різними народами, він ледве давав їм раду. Урешті таки розділив власність. Землі в Центральній Європі відступив молодшому братові Фердинанду I, а власне Іспанію із заокеанськими просторами й Нідерланди — синові *Філіпу II (1556–1598)*.

Погруддя Карла V,
скульптор Леоне Леоні,
близько 1555 р.

Щит, елемент герба
Філіпа II

Свого часу Карл V мріяв про світове панування. Цьому перешкодила експансія Османської імперії. Не склалися й іспансько-англійські відносини. Після шлюбу Філіпа II з англійською королевою *Марією I Тюдор (Кривавою)* під іспанський вплив потрапили її посілості. Але передчасна смерть дружини та відсутність спадкоємця поклали край територіальним апетитам. Правителькою Англії визнали сестру Марії, протестантку *Єлизавету I*, яка не мирилася з чужоземним нахабством. Звісно, Філіп II не поступився і втягнувся у війну. Вирішальна битва відбулося на морі в 1588 р. Застосувавши нову тактику (яку, до слова, вигадали козаки, нападаючи чайками на турецькі галери), англійський флот завдав нищівної поразки іспанській *Непереможній армаді*.

Перед тим Філіп II уже зазнавав невдачі. Річ у тім, що в період Реформації його батьківщина залишалася «цитаделлю» католицизму, де вороже ставилися до відмінних релігій. У таких умовах нідерландцям вдалося не лише відстояти свободу віросповідання, а й вибороти незалежність (детальніше про це ви дізнаєтеся в наступному параграфі). Чи зробив король висновки? Мабуть, ні, бо в підвладних йому землях інквізиція набула небаченого розмаху. Як бачите, Новий час подарував іспанцям чудові шанси, проте їхня держава не стала модерною. Сяйво її слави поступово згасало.

Міркуємо і діємо!

1. Поміркуйте, у період правління якого з іспанських королів увійшла у вжиток фраза: «Імперія, над якою ніколи не заходить сонце». 2. Розгляньте зображення

§ 10. Володіння династії Габсбургів

елемента герба Філіпа II. Послугуючись інтернетом і підручником, з'ясуєте, які країни й території належали королю. 3. Які чинники завадили Іспанії скористатися чудовими «стартовими» можливостями і увійти до числа передових держав світу?

10.2. Чим особливий австрійський абсолютизм?

Династія Габсбургів вийшла на історичну арену в Середньовіччі і протрималася при владі аж до початку XX ст.! Зазвичай їх пов'язують зі Священною Римською імперією чи Австрією, але не варто забувати, що вони правили Чехією, Угорщиною, Трансильванією, Хорватією, Неаполітанським

Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI-XVII ст.

королівством, Великим герцогством Тосканським, Пармою, Моденою, Португалією, Іспанією, навіть Мексикою. Уявляєте їхнє родинне дерево?!

«Корінням» Габсбургів, центром Священної Римської імперії вважалось ерцгерцогство Австрія, що постало ще в Середні віки. Проте тамтешня панівна фамілія зміцніла лише на початку XVI ст. за *Максиміліана I*, який об'єднав володіння в Центральній Європі, утвердився німецьким імператором. Після нього корону отримав Карл V, про якого мовилося вище. У 1556 р., про що теж ішлося, він розділив владу між сином і братом, утворивши дві гілки: старшу (іспанську) й молодшу (австрійську (німецьку)). Адже нащадків молодшої «обирали» на трон Священної Римської імперії.

Імператор Фердинанд I, якому відійшли австрійські терени, на відміну від свого іспанського племінника, правив розважливо. Він намагався ладити з місцевими князями, зважаючи на поширення ідей Реформації, домагався релігійного порозуміння. Наступний із Габсбургів, *Максиміліан II (1564–1576)*, теж демонстрував віротерпимість, забезпечивши країні відносний порядок та спокій. Щоправда, на початку XVII ст. Контрреформація таки перемогла. Цьому сприяли кілька чинників: оновлення католицького вчення, реформи церкви, просвітницька діяльність шкіл, якими опікувався орден єзуїтів. Отже, як бачите, в Ранньому Новому часі австрійці вибрали шлях згоди. Недарма тоді народився вислів: «Хай інші ведуть війни, а ти, щаслива Австріє, укладай шлюби».

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте, яку роль відіграла династія Габсбургів в історії Священної Римської імперії в Середні віки. 2. Покажіть на мапі австрійські території в Ранньому Новому часі. 3. Зіставте і порівняйте вияви абсолютизму в Іспанії та в Австрії.

10.3. Як розвивалися Папська область та італійські міста-республіки в Ранньомодерну добу?

На початку Нового часу на Апеннінському півострові єдиної держави не існувало. На італійських обширах химерно перепліталися політика, підприємливість, мистецтва, релігійні напрями. Та це не стало на заваді загальному процвітання в XVI ст. На відміну від сусідів-іспанців, венеційські, генуезькі торговці чи флорентійські банкіри не були фанатиками католицизму. Вони з легкістю вбирали те нове, що черпали завдяки

§ 10. Володіння династії Габсбургів

спілкуванню з представниками інших народів. Тому в їхніх містах література, живопис, архітектура досягли небачених висот, подарувавши світові чимало шедеврів. «Контракт» купців і митців виявився надзвичайно плідним. Одні фінансували, а інші у своїх творах прославляли батьківщину.

«Марія Медічі»,
художник Франс
Пурбус Молодший,
між 1590–1620 рр.

Незалежністю в Італії вирізнялася Папська область. Папство все ще впливало на державотворення, опікувалося потребами церкви, втручалося в повсякденне життя. Так, Папа Юлій II заклав собор Святого Петра в Римі, фінансував спорудження відомої Сикстинської капели. Не забував і про східні терени Європи. Розуміючи небезпеку османського вторгнення, виділив чималі кошти на будівництво Кам'янецької фортеці, вважаючи її опорою латинського християнства. (Донині одну з веж називають Папською.) Понтифік *Григорій XIII*, очолюючи католиків у 1572–1585 рр., теж залишив слід в історії. Чи відомо вам, чому наш календар зветься *григоріанським*? Так, саме на честь Папи Римського, який у 1582 р. увів сучасне літо-

числення. Провідну роль відігравали також Флоренція та Венеція — **олігархічні (бюргерські) республіки**. Щоб не допустити тиранії, до управління **Флоренцією** залучали містян. Дворянам і буржуазії протистояв могутній клан *Медічі*, який нібито обстоював народні інтереси. Хоча його представники й не володіли монаршими титулами, але знатністю й капіталами не поступалися ані Бурбонам, ані Габсбургам чи, скажімо, Тюдорам. Чотирьох навіть обирали папами. Династія щедро фінансувала італійських митців. На початку XVI ст. в Середземномор'ї торговельне лідерство впевнено утримувала **Венеційська республіка**. Нею управляли дожі, яких обирали пожиттєво поміж вихідців із найшанованіших сімей. Венеційці — одні з перших банкірів у Європі. («Банко» — назва столика, за яким вели грошові розрахунки.) Окрім того, місто пишалось книгодрукуванням.

Великі географічні відкриття змінили світ назавжди. Основні торгові шляхи перемістилися в Атлантику, тому італійці втратили перевагу. Комерція перестала приносити їм надприбутки, адже товари, виготовлені в інших європейських державах, виявилися конкурентнішими. У банківській діяльності теж запанували іноземці. «Золотий» період італійських міст-республік відходив у небуття. Врешті, як ви читали вище, їх захопили королі

Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVII ст.

Карл V і Філіп II. Не піддавалася Венеція. Вона не лише зберегла свої позиції, а й вдало протистояла «морській сусідці» — Османській імперії аж до наполеонівських війн початку XIX ст. Ця унікальна республіка ще довго залишатиметься справжнім мегаполісом, а її досвід заробляння на азартних іграх, вочевидь, запозичив нині всесвітньо відомий Лас-Вегас. Зверніть увагу й на те, що популярні в наші дні венеційські карнавали та фестивалі відбувалися ще в ті далекі роки.

Міркуємо і діємо!

1. Покажіть на мапі території Папської області, міст-республік Італії. 2. Доведіть, що міста Флоренція і Венеція розвивались як олігархічні (бюргерські) республіки. 3. Як дворяни, буржуазія та клани управляли італійськими містами-республіками? Чому багатії витрачали власні статки на розвиток мистецтв? Поясніть свої міркування.

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1516–1556 рр. — період правління імператора Карла V величезними територіями в Європі та за її межами

на теренах України

1569 р. — укладення Люблінської унії, унаслідок чого більшість українських земель увійшли до Польського королівства

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. **А.** Поясніть, що означає поняття «олігархічна (бюргерська) республіка»? **Б.** Чи повсюдно влада династії Габсбургів була абсолютною? Обговоріть у парах.

3. **А.** Визначте і запишіть у зошит найважливіші події, що відбувались у володіннях Габсбургів упродовж XVI ст. **Б.** Покажіть на мапі: а) іспанські володіння в XVI ст., зокрема в періоди правління Карла V, Філіпа II; б) австрійські володіння Габсбургів; в) німецькі й італійські території.

4. Накресліть у зошиті та заповніть порівняльну таблицю особливостей абсолютних монархій в Іспанії та в Австрії. Які з них спільні, які відмінні?

5. За деякими версіями, Карлові V належить фраза: «Я спілкуюсь іспанською з Богом, латинською — з жінками, французькою — з чоловіками та німецькою — зі своїм конем». Як цей вислів свідчить про території, що належали монархові?

6. Використовуючи пошукову систему «Гугл», укладіть історичний портрет Карла V.

§ 11. Національно-визвольна війна в Нідерландах

§ 11. Національно-визвольна війна в Нідерландах

Чи знаєте ви, що...

..... нідерландський картограф та гравер Вільгельм Гондіус у 1637–1638 рр. взяв участь у приборканні Станіславом Конецпольським повстань Павла Павлюка і Якова Острянина, а в 1650–1651 рр. вигравірував на восьми аркушах «Спеціальну (топографічну) мапу України» (авторства Гійома Левассера де Боплана) та найвідоміший прижиттєвий портрет гетьмана Богдана Хмельницького;

..... у XVIII ст. чимало нащадків козацької старшини та шляхти здобували вищу освіту в найдавнішому в Нідерландах Лейденському університеті, зокрема відомі медики Іван Полетика і Данило Самойлович, син гетьмана Кирила Розумовського Григорій, загалом — близько 50 вихідців із Лівобережної України.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Національно-визвольна війна — війна, яку веде нація (народ) із метою позбавлення від чужоземного панування, задля здобуття та створення національної незалежної держави.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/rk1Udo> QR 11.1. Тюльпаноманія. QR 11.2. Нідерланди — лев?

11.1. Чому розпочалася національно-визвольна війна в Нідерландах?

На мапі Європи XVI ст. ви не одразу відшукаєте Нідерланди. Їх тому й назвали «низовинними землями», що розпросторилися мало не на рівні моря і регулярно потерпали від повеней. Але поступово ця невиразна європейська країна розвилася могутньою колоніальною імперією. Як таке стало можливим? Річ у тім, що нідерландці не шукали виправдань обставинами, натомість намагалися схилити долю на свій бік щоденною працею. Вони мешкали на тій частині Атлантичного узбережжя, повз яке з кінця XV ст. пролягали вигідні торгові шляхи. От і скористалися таким розташуванням. Селяни взялися продавати різноманітні товари: сир, масло, худобу, лляну олію, вовну, полотно, парусину, канати. Містяни розгорнули виробництво сукна, скла, цегли. Для транспортування ладнали вітрильники.

Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVII ст.

Як вам відомо, найширшу прихильність ідеям Реформації виявляла буржуазія. Тож у промислових Нідерландах переважали кальвіністські погляди на покликання, дане Богом. Тобто, що дієвіша людина, то краще вона втілює місію, визначену Небом. А працелюбні громадяни розвивають державу. Проте на перешкоді стала нездоланна на той час проблема. «Низовинні землі» ще в Середньовіччі опинилися у власності Габсбургів, від яких перейшли у спадок до іспанського короля Карла V. Ох, не терпіли іспанці протестантів! Інквізиція набула небачених розмаху й жорстокості. Коли ж владу перебрав Філіп II — фанатичний католик, ситуація загострилася ще більше. Релігійна нетерпимість — одна з першорядних причин нідерландської **національно-визвольної війни**.

§ 11. Національно-визвольна війна в Нідерландах

Недругорядну роль відіграли національні та економічні суперечності. Тодішні Нідерланди — всього лише залежна територія, по суті, колонія Іспанії. Її володарі не надто переймалися добробутом «чужоземних» підданих. Повсюдне нав'язування іспанських порядків стало звичним явищем. Підприємці віддавали в метрополію чверть прибутків, зазнавали значних збитків через дороговизну сировини, високі податки. Того, що залишалося, не вистачало, щоб утримувати мануфактури. Новопосталий мадридський двір відверто грабував нідерландців. Вочевидь, вам уже зрозуміло, що за таких обставин конфлікт назрівав неминуче.

Міркуємо і діємо!

1. Покажіть на мапі територію Нідерландів на початку Ранньомодерної доби. Назвіть їхні великі міста. 2. Поясніть передумови та причини національно-визвольної війни в Нідерландах. 3. Спрогнозуйте результат воєнного протистояння.

11.2. Як розгорталися події

національно-визвольної війни в Нідерландах?

«Вільгельм I, принц Оранський», художник Адріан Томас Кей, 1579 р.

Очолив національно-визвольну війну, як не дивно, васал іспанських монархів — принц Вільгельм I Оранський. Вірний підданий, він не поспішав втягуватися в конфлікт. Надто вже могутнім видавався супротивник. Але непоступливість Філіпа II не залишала вибору. Отож у **1566 р.** в Нідерландах вибухнуло повстання. Придушити його король доручив жорстокому *Фернандо Альваресу де Толедо (герцогу Альбі)*, який безжально розправлявся з повсталими. Крім того, він конфіскував майно, збільшував повинності, вводив нові виплати. Нідерландці вступили у відчайдушне протистояння за волю та державу. **23 січня 1579 р.** п'ять, а потім сім

північних провінцій згуртувались, уклавши **Утрехтську унію**, домовилися про боротьбу до перемоги. Домовленість, окрім того, «засвідчила» про народження однієї з перших новочасних європейських республік. У **1581 р.** проголошено незалежність **Об'єднаних провінцій Нідерландів**.

Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI-XVII ст.

На півдні ситуація розгорталася по-іншому. Католики уклали *Арраську унію*, примирившись з іспанцями. Ті залишили країну. Натомість зберегли привілеї за місцевими дворянами та відновили колишні порядки. Невдоволені почали переслідувати, винищувати. У результаті — жителі «низовин» остаточно роз'єднались, обравши різні шляхи історичного поступу. Так на півночі утворилися сучасні Нідерланди (тодішня Голландія), а на півдні — майбутні Бельгія та Люксембург (тодішні іспанські Нідерланди).

Доля Вільгельма I Оранського склалася трагічно. Його вбили, але національно-визвольна боротьба не припинилася. Нідерландці одержимо відстоювали незалежність. Лише в **1648 р.** по завершенні Тридцятилітньої війни остаточною перемогу закріпив Вестфальський мирний договір, про який ітиметься в наступних параграфах.

Мовою історичного джерела

Уривки з Утрехтської унії, 1579 р.: «...Ці провінції (Голландія, Зеландія, Утрехт, Гельдерн, Оверейсел, Фрисландія, Гронінген) будуть з'єднані й пов'язані союзом ... і всі разом завжди допомагатимуть одна одній ... так, ніби вони становлять одну провінцію... Провінції ... повинні допомагати одна одній, не шкодуючи життя, майном і кров'ю проти всіляких насильств, які будь-хто може завдати їм під прикриттям імені його величності короля Філіпа II... Без спільної одностайної ради й згоди ... провінцій не буде укладено жодної угоди, жодного мирного договору, не буде розпочата війна, не братимуться жодні податки й оплати... Провінції повинні будуть погодитись одна з одною щодо карбування монети...».

Міркуємо і діємо!

1. Обчисліть і запишіть у зошит, скільки тривала національно-визвольна війна в Нідерландах. Який рік уважатимете кінцевим? 2. У чому важливість Утрехтської унії? Доведіть цитатами з документа. 3. Чому нідерландські провінції розділилися? На мапі сучасної Європи покажіть держави, про які мовиться в тексті.

11.3. Як розвивались Об'єднані провінції Нідерландів після закінчення національно-визвольної війни?

Отож Об'єднані провінції Нідерландів звільнилися з-під іспанського панування. Владу в них здійснювали виборні *Генеральні штати*, а також *Державна рада, великий пенсіонарій* провінції Голландія (виконував дипломатичні, адміністративні обов'язки, вів засідання Генеральних штатів) і

§ 11. Національно-визвольна війна в Нідерландах

статгаудер (командував військом, очолював Державну раду). Громадяни здобули свободу віросповідання та діяльності. На території, контрольованій Іспанією, ситуація погіршилася. Там шаленіли інквізитори, що, як ви розумієте, істотно зменшувало кількість населення, яке втікало на північ. Число мешканців столиці, Антверпена, скоротилося вдвічі. А місто Амстердам зросло втричі, позаяк туди бажали потрапити емігранти з різних країн.

Вільні Об'єднані провінції Нідерландів перетворилися на своєрідний мозковий центр ідей, увібрали найпередовіші знання і досягнення. Заповзятливі підприємці, талановиті

інженери, першокласні майстри прагнули оселитися в гостинних містах і селах. Країна відчинила двері переселенцям, а вони привели свою нову батьківщину до процвітання. Промисловці виготовляли будівельні матеріали, фаянс, переробляли сири, солили і коптили оселедці. Селяни вирощували квіти й рослини (тюльпани, тютюн, картоплю), завезені з інших континентів, активно освоювали *польдери* — осушені, захищені від повеней ділянки землі, придатної для рільництва. Продукти — цукор, прянощі; шовк, предмети розкоші приносили чималі прибутки купцям. Євреї-втікачі з Піренейського півострова налагодили шліфування та огранення діамантів. Як підприємливі люди вони, на думку деяких учених, заклали основи сучасної світової фінансової системи.

Флот республіки в середині XVII ст. перевершував сукупність суден морських країн і налічував 22 тис. вітрильників. У 1602 р. заснували нідерландську Ост-Індійську компанію — перше акціонерне товариство, куди залучили гроші багатьох вкладників, що забезпечувало від ризиків. Хіба не прогресивно? У 1621 р. утворили Вест-Індійську компанію, що заволоділа значними територіями в Північній та Південній Америках. Особливо жваво нідерландці освоювали колонії, які на початок XX ст. у 60 разів перевищували площу метрополії! Амстердамський національний банк, відкритий у 1609 р., невдовзі посів чільне місце з-поміж європейських. Політична стабільність, добробут привели до запаморочливого злету культури. Таким чином, Нідерланди зайняли передові позиції в світі. Натомість Іспанія, яка затяго суперничала з ними, поступово банкрутувала.

Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI-XVII ст.

Міркуємо і діємо!

1. Які країни відігравали провідні ролі в світі після Великих географічних відкриттів? Чому Нідерланди змогли гідно конкурувати з ними? 2. Знайдіть в інтернеті мапу територіальних володінь Нідерландів. Випишіть у зошит їхні колонії, що з'явилися після проголошення незалежності. 3. Історики вважають XVII ст. «золотою добою» Нідерландів. Доберіть факти для підтвердження цієї думки.

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1566 р. — початок національно-визвольної війни в Нідерландах

1579 р. — укладення Утрехтської унії

1581 р. — проголошення незалежності Об'єднаних провінцій Нідерландів

на теренах України

1566 р. — уведення в дію другого Литовського статуту

1578 р. — заснування слов'яно-греко-латинської колегії в місті Острог

1581 р. — видання Іваном Федоровичем Біблії в місті Острог

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. **А.** Чому Об'єднані провінції Нідерландів домоглися незалежності, а південні залишилися під впливом іспанців? Обговоріть у парах. **Б.** У чому відмінність політичних систем Іспанії та незалежних Нідерландів?

3. Покажіть на мапі: а) терени розгортання національно-визвольної війни в Нідерландах; б) місце укладання Утрехтської унії.

4. Накресліть у зошиті й заповніть таблицю «Причини та наслідки національно-визвольної війни в Нідерландах». Доберіть факти для підтвердження. Додайте рядки за потреби.

Причини	Факти	Національно-визвольна війна в Нідерландах	Наслідки	Факти

5. Висловте свої судження про Вільгельма I Оранського. Як відомо, його прозвали «Мовчазним». Поясніть походження прізвиська. За що нідерландці удостоїли сина німецького графа титулу «батько вітчизни»? Обговоріть у парах.

6. Послугуючись інтернетом та підручником, виготовте буклет про розвиток культури в Нідерландах у XVI-XVII ст.

§ 12. Англія в XVI–XVII ст.

Чи знаєте ви, що...

..... першим англійцем, що залишив спогади про Україну, був капітан Джон Сміт, який у 1603 р., повертаючись додому з татарського полону, мандрував українськими теренами, про що описав у книжці «Справжні подорожі, пригоди та спостереження капітана Джона Сміта в Європі, Азії, Африці та Америці з 1593 по 1629 рр.»;

..... за деякими версіями, у 1630-х рр. Кембриджський університет закінчив майбутній ректор Києво-Могилянської колегії Інокентій Пізель, а в Оксфордському — навчався відомий український політичний діяч, дипломат Юрій Немирич;

..... про українську Національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького, якого в англійських джерелах називали «козацьким генералом», регулярно писали лондонські часописи, а лорд-протектор Олівер Кромвель уважно стежив за подіями в Україні, через що зародилася легенда про його нібито листування з гетьманом.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Парламентська монархія — (від поєднання слів «парламент» та «монархія»); форма правління, за якої влада монарха в законодавчих, виконавчих і судових повноваженнях обмежена представницьким органом, скажімо, як в Англії, парламентом.

Протекторат — (від латинського слова «протектор» — «покровитель»); у цьому випадку в Англії — форма жорсткої одноосібної (фактично монархічної) влади, що здійснюється особою, яка управляє державою за особливих обставин.

Революція — (від латинського слова «революціо» — «переворот», «докорінна зміна»); переворот у житті суспільства, який веде до ліквідації віджилого ладу й утвердження нового; зміни в якій-небудь галузі з метою її вдосконалення, докорінного перетворення.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/9q37hR>

QR 12.1. Війна двох королев.

QR 12.2. Генріх VIII та його дружини.

QR 12.3. Френсіс

Дрейк та Єлизавета I.

12.1. Для чого здійснювали обгороджування?

У чому сутність Реформації «по-англійськи»?

У XVI ст. в селах і містечках невеликої Англії відбувалися помітні зміни. Річ у тім, що набували цінності такі товари, як сукно й вовна, які масово продавали в Європі та в колоніях. Як ви розумієте, їх виробництво

Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVII ст.

приносило чималі прибутки, тому збиткове землеробство витіснялося вигідним вівчарством. Землевласники взяли масово розводити овець, захоплюючи чужі угіддя для пасовиськ. Розпочалось *обгороджування* — виокремлення (вилучення) ділянок громадської землі з метою перетворення їх на приватні. Через це навіть зникали поселення, а селяни примножували число жебраків і волоцюг. Саме тоді й з'явилася приказка «*вівці з'їли людей*». До всього, *Генріх VIII Тюдор (1509–1547)* запровадив закони, за якими тих, хто залишився без наділів та просив милостину, карали й страчували як злочинців. Його законодавство прозвали «*кривавим*».

«Генріх VIII Тюдор»,
художник Йос ван Клеве,
між 1530–1535 рр.

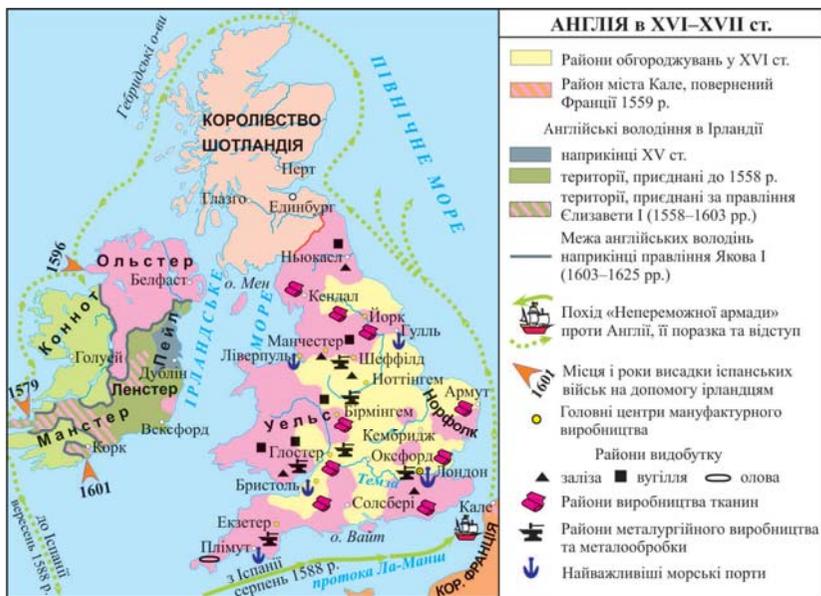
Король Генріх VIII — другий представник династії Тюдорів, які здобули владу після Війни троянд (1455–1485). У 1514 р. він приєднав до Англії сусідні ірландські землі. Опираючись на дрібну, середню знать, власників мануфактур, багатих купців, щедро роздавав дворянські титули. (Так зароджувалося «*нове дворянство*».) Як прихильник католицької церкви, переслідував протестантів, мріяв про передачу корони синові. Але дружина народила доньку, і «*ображений*» чоловік вирішив розлучитися. Щоб узяти новий шлюб, потрібна була згода Папи Римського Климента VII. Не отримавши дозволу, «*наречений*» у 1523 р. скликав з'їзд духовництва, де оприлюднив постанову, за якою ставав главою англійської церкви. У 1534 р. парламент Англії ухвалив *Акт супрематії* (верховенства). Цей документ утвердив владу монарха над церквою, що відтоді йменувалась *англіканською*. Католиків страчували, монастирі зачиняли, а їхнє майно поповнило державну скарбницю. Король усе-таки став під вінець з Анною Болейн, яка теж народила доньку. Тому через три роки їй, звинуваченій у подружній зраді, стягли голову. Ви вже, мабуть, здогадалися, що «*кавалер*» побрався втретє. І лише тоді з'явився син Едвард, який успадкував владу. Кволий змалку, він правив 6 років (1547–1553), проте встиг докласти рук до батькового «*кривавого*» законодавства.

У 1553 р. трон посіла донька Генріха VIII від першого шлюбу — *Марія I Тюдор (1553–1558)*. Вона, затята католичка, робила все, щоб держава забула про англіканство. Жорстко протистояла *пуританам* (місцевим

§ 12. Англія в XVI–XVII ст.

кальвіністам). Наказала спалити на вогнищі 287 протестантів, серед них і високопосадовців. Разом із тим, здійснила фінансову реформу, дбала про флот, намагалася розширити володіння в Північній Америці. Одружилася з Філіпом II іспанським, якого парламент не затвердив англійським королем. Допмагаючи чоловікові, оголосила війну Франції, програла і втратила порт Кале. Їй належить гасло: «Королева — мати нації». Однак піддані так не вважали й охрестили повелительку «кривавою Мері».

Міркуємо і діємо!

1. Покажіть на мапі територію Англії в XVI ст. Чому в країні побутував вислів «вівці з'їли людей»? Що таке «криваве» законодавство? 2. У чому сутність англіканства? Чим воно відрізняється від лютеранства та кальвінізму? 3. Чому королева Марія I Тюдор отримала прізвисько «кривава Мері»? Які з її заходів ви вважаєте негативними, які — все ж таки, позитивними? Спрогнозуйте подальший перебіг відносин між Англією та Іспанією після того, як парламент не затвердив Філіпа II англійським королем. Обміркуйте й обговоріть у парах.

Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI-XVII ст.

12.2. Як правила Англією королева Єлизавета I?

«Єлизавета I» («Непереможна армада»), художник невідомий, близько 1590 р.

У 1558 р., після упокоєння Марії I Тюдор англійську корону вдягла друга донька Генріха VIII — **Єлизавета I (1558–1603)**. Відбулося найспокійніше перебрання влади, яке бачила країна за останнє століття. Батько за життя не визнавав доньчиного спадкоємництва. Це зробив парламент у 1559 р., підтвердивши Акт супрематії. У знак подяки правителька відновила англіканську церкву. З другого боку, за католицькими нормами вона б і надалі вважалася незаконнонародженою, яка не мала права на трон. Тому після церковного схвалення монархія отримала

абсолютні повноваження. «Я доведу світові, що в Англії є жінка, яка може діяти мужньо», — сказала вона через кілька місяців опісля. Відмовившись від знаків уваги московитського царя Івана IV Грозного, французького принца Франсуа Анжуйського, іспанського короля Філіпа II, увійшла в історію як королева-діва. Парламентарі переконували її взяти шлюб задля спокою в державі. Тоді вона показала перстень, який надягла під час церемонії коронування, і повідомила, що повінчалася зі своїм народом, а дітьми своїми вважає підданих. Очоливши англійців у 25-річному віці, вона протягом наступних 45-ти років дбала про політичну стабільність, господарський, культурний розквіт. Саме в часи Єлизавети I настав «золотий вік» у друкуванні, науках, літературі. За роки її володарювання засяяли «зірки» філософа Френсіса Бекона, історика й поета Волтера Релі, драматурга Вільяма Шекспіра.

У 1588 р. Іспанія напала на Англію. Тоді ж біля берегів «Туманного Альбіону» з'явилися 130 вітрильників Непереможної армади. Король Філіп II не сумнівався в перемозі. Та він не врахував, що англійці заздалегідь подбали про свою обороноздатність: сплачували корабельний податок, що дав змогу обладнати аж 190 бойових суден. Ба більше, ці галеони виявилися меншими за іспанські, а тому рухливішими. Вони вщент розгромили противника. У битві відзначився *Френсіс Дрейк*, якого деякі обзивають піратом. Грабуючи кораблі, він частину здобичі віддавав у державну

§ 12. Англія в XVI–XVII ст.

скарбницю, тож насправді був капером. Загальна сума того, що він «привласнив», становила 600 тисяч фунтів стерлінгів, тоді як щорічно бюджет королівства поповнювався на 300 тисяч. Коштами, привнесеними Френсісом Дрейком, Єлизавета I віддавала борги. Тому вона посвятила корсара в лицарі і зробила депутатом парламенту. А ще він — другий у світі капітан, який здійснив навколосвітню подорож (упродовж 1577–1580 рр.). Після перемоги над Іспанією Англія отримала стимул для розвитку торгівлі з Османською імперією, Московією, Персією, Індією, Китаєм, Японією. У 1600 р. утворилась англійська Ост-Індійська компанія, що володіла виключним правом торгівлі з Індією та Китаєм, успішно конкуруючи з французами та нідерландцями. Водночас, здобуваючи й освоюючи колонії, формувалась імперія — «володарка морів» і «майстерня світу».

У той період загострилися відносини із сусідньою Шотландією — королівством на півночі острова Велика Британія, де правила династія Стюартів. Двоюрідна сестра Єлизавети I Марія Стюарт розпочала війну за англійську корону, однак прогала та була страчена. І все ж, коли в 1603 р. королева-діва померла, лондонський двір прийняв сина Марії *Якова VI (Якова I)*. Здавалося, що англійсько-шотландський конфлікт вичерпався.

Міркуємо і діємо!

1. Розгляньте портрет Єлизавети I, що вище. Яка подія відображена у вікнах позаду королеви? Яка із флотилій англійська, а яка іспанська? Чому королева тримає руку на глобусі? Що це символізує? 2. Послугуючись пошуковою системою «Гугл», знайдіть цікаві факти про «королівського корсара» Френсіса Дрейка. 3. Доберіть і запишіть словосполучення для розповіді про Єлизавету I.

12.3. Як розгорталась і чим закінчилася революція в Англії?

На початку XVII ст. в Англії збільшувалася чисельність населення, виникали мануфактури, розвивалися портові міста, зростали обсяги комерційних оборудок. Однак зберігалися середньовічні порядки, гальмуючи поступ капіталізму. Монархи, опираючись на стару знать і англіканську церкву, зміцнювали абсолютизм. Так, Яків I тричі розпускав парламент, заявляючи, що той існує лише доти, поки в короля є на те добра воля. Його наступник, *Карл I*, правив одноосібно одинадцять років. Він захищав англіканців, переслідував пуритан, посягаючи на їхні права. Цим особливо

Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI-XVII ст.

обурилися шотландці, які повстали проти свавільця. У 1640 р., потребуючи грошей для приборкання бунтівників, він усе-таки скликав депутатів, яких через три тижні відсторонив, не отримавши бажаних рішень. Цей парламент назвали «коротким». Тим часом повстанці наблизилися до кордону з Англією. Через кілька місяців знову зібрався парламент, який найменували «довгим», бо проіснував аж 13 років. Палата громад одразу висловила невдоволення «зłodіяннями» королівського двору, що спричинило кризу.

«Ірландські солдати та селяни»,
художник Альбрехт Дюрер,
1521 р.

«Англійський Геркулес: Олівер Кромвель розганяє “довгий” парламент»,
карикатура, автор невідомий, 1653 р.

У 1642 р. Карл I зажадав, щоб йому видали ватажків палати громад. Ті у відповідь зібрали військо, тож король оголосив їм війну. У першій битві переміг, бо підрозділи, які захищали депутатів, потребували реорганізації. Тоді *Олівер Кромвель* — дворянин, представник «довгого» парламенту, укомплектував армію «нового зразка», де панували релігійний фанатизм, воєнний дух, сувора дисципліна. У червні 1645 р. в битві біля села Нейзбі ця армія здолала королівську. Невдачу Карла I заарештували, звинуватили в державній зраді і 30 січня 1649 р. стратили. **19 травня 1649 р.** парламент проголосив Англію **республікою**. Проти виступили Ірландія з Шотландією. Їх приборкав той самий Олівер Кромвель. Десятки тисяч повстанців скарали чи заслали до Америки як рабів. Вплив військових на політику ріс, як і авторитет їхнього командувача. У 1653 р. вони, нові дворяни та буржуазія встановили *диктатуру* (жорстке правління) — **протекторат**, проголосивши Олівера Кромвеля *лордом-протектором* (захисником) республіки. Відтоді він, по суті, одноосібно правив Англією, Шотландією та Ірландією. По смерті його заступив син Річард, який невдовзі зрікся влади.

§ 12. Англія в XVI–XVII ст.

У квітні 1660 р. парламент відновив монарший титул. Так відбулася *Реставрація* Стюартів. Король Карл II, прагнучи відродити абсолютизм, чотири рази розпускав депутатів. Його брат, Яків II, заповзвся «воскрешати» католицизм. Назріла чергова критична ситуація. Наприкінці 1688 р. до берега біля містечка Торбей (у графстві Девоншир) причалив флот. На одному з вітрильників майорів англійський стяг із написом «За протестантизм і вільний парламент!». Це статгаудер Нідерландів, чоловік доньки Якова II, *Вільгельм III Оранський*, відгукнувшись на прохання протестантів, прибув їм на допомогу. Розпочалася «славна революція». Захопивши столицю й укріпившись на посаді, нідерландець, хоч і неохоче, але погодився на обмеження королівського статусу. У жовтні **1689 р.** з'явився «**Біль про права**» — акт, що регулював повноваження між представницькими зборами і правителями, які втрачали певні привілеї. Без згоди парламентарів вони не могли стягувати податки, утримувати армію в мирний час, видавати нові закони, скасовувати чинні. Так в Англії встановилася **парламентська монархія**, що збереглася донині. Замість феодалних середньовічних відносин утвердилися капіталістичні ранньомодерні.

Мовою історичного джерела

Уривок із «Білля про права», 1689 р.: «...Свобода слова дебатів і всього того, що відбувається в парламенті, не може дати приводу для переслідування або бути предметом розгляду в будь-якому суді або місці, крім парламенту».

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте, коли постав англійський парламент. Хто входив до його складу? Назвіть причини і привід революції в Англії. 2. Використовуючи інтернет, підготуйте нетривалу (до 2 хв) розповідь про Олівера Кромвеля і його роль в англійській революції. 3. Прочитайте уривок із «Білля...». Які права парламентарів захищав документ? Як ці гарантії узгоджуються з наслідками революції?

Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVII ст.

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1558–1603 рр. — період правління Єлизавети I в Англії

19 травня 1649 р. — проголошення Англії республікою

1689 р. — ухвалення «Білль про права» в Англії

на теренах України

1556 р. — початок XVII ст. — заснування першої Запорозької Січі, зростання впливу козацтва в Речі Посполитій

8 серпня 1649 р. — укладення Зборівського договору з Річчю Посполитою, утворення держави Війська Запорозького (Гетьманщини)

1687 р. — початок гетьманування Івана Мазепи

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. **А.** Укладіть у хронологічній послідовності слова і словосполучення: «лорд-протектор», «Реставація», «Білль про права», «“довгий” парламент», «славна революція». **Б.** Чим відрізнялися повноваження королів і лорда-протектора в Англії? **В.** Чому події другої третини — кінця XVII ст. в Англії називають революційними? Обміркуйте в групах.

3. **А.** Обчисліть тривалість англійської революції. Назвіть, на вашу думку, три її найзнаковіші події. Позначте їх на лінії часу. **Б.** Покажіть на мапі: а) території Англії, Шотландії, Ірландії, Нідерландів; б) місця подій англійської історії XVI–XVII ст.

4. Накресліть у зошиті й заповніть таблицю «Причини та наслідки революції в Англії». Доберіть факти для підтвердження. Додайте рядки за потреби.

Причини	Факти	Революція в Англії	Наслідки	Факти

5. **А.** Тогочасні англійці по-різному ставилися до Єлизавети I. Як ви вважаєте, які її вчинки схвалювали, які — засуджували? **Б.** Відомо, що за життя Олівер Кромвель удостоївся репутації «народного», а після смерті, у період правління Карла II, його тіло викопали з могили і, як це робили з державними зрадниками, стратили на шибениці. Чому англійці змінювали ставлення до політика? Як його діяльність оцінюють у сучасній Англії? Дізнайтеся за допомогою інтернету.

6. Послугуйтечись пошуковою системою «Гугл», укладіть перелік прав та заборон, що їх уміщував «Білль про права» 1689 р.

§ 13. Річ Посполита: шляхетська демократія

§ 13. Річ Посполита: шляхетська демократія

Чи знаєте ви, що...

..... за деякими версіями, князя Василя Костянтиновича Острозького, «некоронованого короля Русі», двічі висували як претендента на польський престол: у 1573 р. (після смерті Сигізмунда II Августа) та в 1586 р. (після впокоєння Стефана Баторія);

..... у Ранньомодерний час вважалися цілком прийнятними зміни віросповідання та належності до церкви. Для прикладу, український мовознавець, письменник-полеміст, церковний діяч Мелетій Смотрицький замолоду обстоював православ'я, згодом навернувся в унійство, а наприкінці життя агітував за єднання з Римом.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Магнат — (від латинського слова «магнус» — «великий»); вельможа, можновладець, людина високого суспільного стану, шляхетського походження, великий власник, багатий, олігарх.

Шляхетська (аристократична) республіка — (від поєднання слів «аристократія», «шляхта», «республіка»); у Речі Посполитій — правління, за якого влада монарха спиралася на станово-представницький орган, своєрідний парламент, куди входили «депутати» від духовництва і привілейованої верстви (шляхти).

Шляхтич — (від німецького слова «шляхте» — «рід», «плем'я»); представник привілейованої верстви у Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському та королівстві Польському; повноправний громадянин держави.

Додаткова інформація з теми

<https://is.qd/vCXngy> **QR 13.1.** Як стати королем? **QR 13.2.** «Некороновані князі Русі» та їх роль в історії Центрально-Східної Європи.

13.1. Як утворилася Річ Посполита?

У Ранньомодерний час у Центрально-Східній, Південній Європі відбувалися важливі територіальні зміни. З історичної сцени сходили держави німецьких хрестоносців. Міцніли Польща, Московія та Османська імперія. Розпросторене між ними Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське, куди належали русько-українські землі, докладало надзусиль, щоб уникнути завоювання чи поглинання настирливими сусідами. На Півдні набирали сили турки, що прагнули розширити кордони в європейському напрямку. На початку XVI ст. московити, приєднавши русько-українську Чернігово-Сіверщину, повели наступальні дії проти литовців. У 1514 р. біля міста Орша

Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVII ст.

литовсько-польсько-руське військо, очолюване князем Костянтином Острозьким, розгромило московитську армію. Проте перемога лише розпалила боротьбу. У 1561 р. Литва втягнулась у виснажливу *Лівонську війну* (1558–1583), для успішної участі в якій потребувала надійного союзника.

Її зближення з Польщею розпочалося ще в Середні віки. Пригадуйте Кревську унію? В цьому й наступному союзі польські королі відігравали ключові ролі, а великі князі литовські всіляко опиралися. Та обставини штовхали до об'єднання обидві сторони. Польських власників *фільварків* приваблювала можливість розширення угідь за рахунок українських просторів. Литовська знать бажала урівнятися із польськими **шляхтичами**, які почувалися надто впевнено на суспільній драбині. Отож у **1569 р. в місті Люблін** після тривалих перемовин погодили **унію** королівства Польського та Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського.

«Люблінська унія», художник Ян Матейко, 1869 р.

Нова держава отримала назву **Річ Посполита**, що в перекладі означає «справа народу», тобто «республіка». Вона як федерація складалася з двох доволі самостійних країн зі спільними виборними монархом, сеймом (нижньою палатою парламенту) і сенатом (верхньою палатою парламенту). Адміністрація, закони, суди, війська, мови були окремими. Єдину (польську) грошову одиницю кожна зі сторін також «складала» до окремої скарбниці.

§ 13. Річ Посполита: шляхетська демократія

Щоправда, у зовнішніх відносинах головні позиції все-таки зайняла Польща. Вона ж поширювала католицизм. Власне, під польською короною, додавши їй розкішності, опинилася переважна більшість русько-українських посілець: до Белзького, Руського, Подільського воєводств долучилися ще Волинське, Брацлавське та Київське.

Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI-XVII ст.

Міркуємо і діємо!

1. Назвіть внутрішні та зовнішні причини об'єднання Великого князівства Литовського з королівством Польським.
2. Розгляньте картину «Люблінська унія». Який з етапів переговорів відтворив Ян Матейко? У чому сутність двосторонньої угоди?
3. Як Люблінська унія вплинула на становище русько-українського народу?

13.2. Яким був внутрішній устрій Речі Посполитої?

15 дукатів Сигізмунда III Вази,
золото, 1617 р.

У 1569 р. постала велика, багатонаціональна (в сучасному розумінні) держава. Територіально її випереджали лише Московське царство й Османська імперія. Якщо брати до уваги етнічну належність громадян, Річ Посполита вважалась однією з найстрокатіших, значилася в п'ятірці найзаселеніших. Спільний кордон поєднав людей різних походжень, віросповідань, мов. Польськомовні становили близько 50 %, що майже збігалось з кількістю католиків, руськомовні (православні, згодом і унійні) — понад 25 %, решту — іншомовні.

У Речі Посполитій утвердилась унікальна форма правління — **шляхетська республіка**, хоча вона радше скидалася на олігархічно-аристократичну, аніж на демократичну. Як так сталося? Вам уже відомо, що абсолютизм упевнено почувався в багатьох країнах Європи. Але польська королівська влада не вирізнялася беззаперечним впливом. Натомість незалежно поводитися шляхта. Вона становила 10 % суспільства, що приблизно дорівнювало частці дворян в Іспанії, тоді як в інших країнах ця привілейована верства ледве сягала 1 %. **Магнати** накопичували казкові статки з фільварків, що в умовах «революції цін» приносили надприбутки. Не всі королі могли рівнятися з ними. Ба більше, шляхтичі обирали собі правителів! У такий спосіб трон посіли француз *Генріх III Валуа*, семигородський князь *Стефан Баторій* і виходець зі шведсько-польської сім'ї *Сигізмунд III Ваза*. Заради справедливості варто зазначити, що до шляхетської верстви втрапляли представники різних (і підлеглих) народів.

§ 13. Річ Посполита: шляхетська демократія

Отже, шляхта — панівні, привілейовані, повноправні громадяни Речі Посполитої. А як же селяни (70 %) — підлеглі й непривілейовані? Чи повноправними були? Певною мірою їхнє становище визначали Великі географічні відкриття. І от чому... Заокеанська картопля, яка «посмакувала» конкістадорам, у Старому світі стала «царицею» полів аж у XVIII ст. Тим часом зерна та похідних від нього продуктів, як-от круп чи борошна, європейці потребували чимало. На ці товари зростав попит, відповідно й ціни. Саме тоді польські землевласники збагнули, який зиск можуть мати з фільварків на українських родючих чорноземах. Так Річ Посполита стала найбільшим постачальником зерна для європейського ринку. На безкраїх полях і в численних маєтках *кріпаки* (залежні від власника селяни) працювали майже задарма, тобто відробляли *панщину*. Тому розвідування Христофором Колумбом далеких країв на іншій боці планети зумовило закріпачення селян, які проживали в межах польсько-литовської федерації.

Міркуємо і діємо!

1. Розгляньте 15 дукатів Сигізмунда III Вази. Що символізують елементи герба Речі Посполитої? 2. Чому форму її правління називають шляхетською (аристократичною) республікою? 3. Поясніть, як відкриття Америки зумовили піднесення фільваркового господарювання та вплинули на становище селян Речі Посполитої.

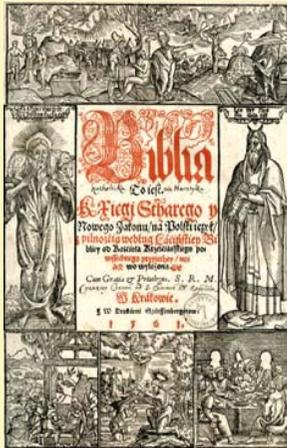
13.3. Як відбувалися Реформація і Контрреформація в Речі Посполитій?

Реформаційний рух XVI ст. не оминув Річ Посполиту. Сюди стікалися втікачі-протестанти з Центральної Європи, особливо з Чехії. Найжвавіше поширювався кальвінізм. Власникам фільварків, як і європейським мануфактурникам, імпонувала ідея про виправдання підприємництва та негріховність збагачення. Шляхтичі, яких драгували надмірності католицької церкви, намагались обмежити її всюдисущість. Зважали й на потреби народу. У 1561 р. надрукували *Біблію Леополіти* — першу книжку Святого Письма тодішньою польською мовою. (Із латинської її переклав професор теології Ягеллонського університету Ян Ніч Молодший (Ян Леополіта) з міста Львів.) До нематеріальної всесвітньої спадщини ЮНЕСКО належить Акт варшавської конфедерації 1573 р., що ним проголосили віротерпимість у межах держави. Таким чином, уперше в Європі саме польсько-литовська влада довела можливість мирного співіснування різних напрямів християнства.

Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI-XVII ст.

Католицизм зберіг свої позиції в Речі Посполитій. Його оновлення сталося дуже вчасно. Інквізиція не сягнула такого розмаху, як в Іспанії. Та особливого визнання набули єзуїти. Свої погляди вони пропагували через катехизацію, літературу та мистецтва. Також створювали колегії, які вабили якістю освіти, а разом із тим виховували молодь у католицькому душі.

Титульна сторінка
Біблії Леополіти, 1561 р.

Тоді, коли в Речі Посполитій католицька церква зміцнювалася, православна перебувала в кризі. Вийти з неї та водночас зупинити колонізацію намагались об'єднанням християн західного й східного обрядів. Як вам відомо, у 1596 р. в місті Берестя започаткували унійну церкву з римським підпорядкуванням, але з константинопольським віровченням і руськими традиціями. Поява (Української) греко-католицької церкви (так її назвали через два століття) мала суперечливі наслідки. З одного боку, суспільство розкололося на три протиборчі табори. Але пізніше (у XIX–XX ст.) саме унійні священники помітно впливатимуть на відродження і національно-визвольний рух українського народу.

Мовою історичного джерела

Таблиця із книжки «Польща — нарис історії / за ред.: Вл. Менджецького, Є. Брацисевича; пер. з пол. І. Сварника. — Варшава, 2015».
Релігійний поділ у місті Львів, близько 1785 р.

Римо-католики	Греко-католики	Вірмени	Євреї	Інші
51,2 %	13,5 %	0,7 %	32 %	2,2 %

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте перебіг Реформації і Контрреформації в Європі. Чому в той час набували популярності переклади Біблії національними мовами? Розгляньте титульну сторінку Біблії 1561 р. Чому книжку так назвали? Дізнайтеся про автора перекладу, послуговуючись інтернетом. 2. Чим процеси Реформації і Контрреформації в Речі Посполитій відрізнялися від тих, що відбувалися в країнах

§ 13. Річ Посполита: шляхетська демократія

Західної Європи? 3. Розгляньте таблицю релігійного поділу в місті Львів. Сповідники яких релігій переважали? Яке місце займали руси-українці? Якими були б написи в такій таблиці станом, скажімо, на 1585 р.?

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1569 р. — укладення Люблінської унії, утворення Речі Посполитої

на теренах України

1569 р. — входження Волинського, Брацлавського, Київського (з 1618 р. — Чернігівського) воєводств до складу королівства Польського

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. **А.** Поясніть, чим відрізняються поняття «абсолютна монархія», «парламентська монархія», «шляхетська (аристократична) республіка». У відповідьніть указані форми правління та назви держав: Франція, Іспанія, Священна Римська імперія, Нідерланди, Англія, Річ Посполита. **Б.** Хто такі магнати? Чи належали вони до шляхетської верстви? Чим відрізнялися від пересічних шляхтичів? **В.** Чому Річ Посполиту називали державою «двох народів»? Обміркуйте в групах.

3. **А.** Назвіть події історії країн Західної Європи, що відбулися приблизно одночасно з укладенням Люблінської унії. **Б.** Покажіть на мапі: а) території королівства Польського, Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського до середини XVI ст.; б) територію Речі Посполитої після 1569 р.

4. Накресліть у зошиті й заповніть таблицю «Причини та наслідки Люблінської унії». Доберіть факти для підтвердження. Додайте рядки за потреби.

Причини	Факти	Люблінська унія	Наслідки	Факти

5. Використовуючи підручник з історії України, розкажіть про ставлення Василя Костянтиновича Острозького до ідеї об'єднання Литви і Польщі в єдину державу. Яке значення справила Люблінська унія на становище русько-українського народу? Обговоріть у групах.

6. **А.** Укладіть схему «Політичний устрій Речі Посполитої». Відповідну інформацію дізнайтеся в підручниках з історії України та всесвітньої. **Б.** Послугуючись пошуковою системою «Гугл», створіть уявну фейсбук-сторінку Сигізмунда II Августа. Укажіть його рішення, що стосувалися русів-українців.

§ 14. Тридцятилітня війна

Чи знаєте ви, що...

..... у чеському періоді (1618–1624 рр.) Тридцятилітньої війни п'ятнадцятитисячне військо українських козаків виступило на боці Священної Римської імперії в бойових діях проти чехів і трансильванців у Сілезії, Моравії та Угорщині;

..... у шведському періоді війни в 1631 р. дві тисячі українських козаків воювали на боці австрійсько-німецьких сил у битвах на території Сілезії;

..... у французько-шведському періоді війни в 1635–1636 рр. чотири тисячі українських козаків допомагали військам Священної Римської імперії оволодіти французькими територіями — Люксембургом, Фландрією і Пікардією;

..... запис у книжці П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі» (1663 р.) породив популярну легенду про звільнення українськими козаками, очолюваними Богданом Хмельницьким та Іваном Сірком, французької фортеці Дюнкерк від іспанців у 1646 р.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Вестфальський мир — (від назви історичної території на північному заході Німеччини); мирні договори, що укладені в містах Мюнстер і Оснабрюк після завершення Тридцятилітньої війни.

Тридцятилітня війна — перша загальноєвропейська війна, що тривала між католицькими і протестантськими державами впродовж 1618–1648 рр.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/T34f6D>

QR 14.1. Історія першої мирної конференції.

14.1. Чому розпочалася Тридцятилітня війна?

Вам уже відомо про Великі географічні відкриття та їхній вплив на європейців, коли привезені з Америки коштовності давали змогу вдосконалювати і накопичувати зброю. Про утворення колоніальних імперій, коли жага влади та багатств вела до територіальних загарбань. Про Реформацію і Контрреформацію, коли релігійні суперечності поділили народи на два непримиренні табори — католиків і протестантів.

Найбільш впливовими «старими» державами вважалися Франція, Англія, Іспанія, Священна Римська імперія та Австрія. Вони конкурували, але жодна не мала достатньо сил, щоб домінувати. Традиційно виникали

§ 14. Тридцятилітня війна

суперечки між французькими Бурбонами й австрійськими Габсбургами. Морське протистояння Англії та Іспанії теж зумовлювало війни. У змагання за лідерство втрутилися новостворені Об'єднані провінції Нідерландів. Скандинавські Данія і Швеція виборювали права торгувати на півночі. Не відставала й католицька Річ Посполита, яка відіграла головну роль у Центрі й на Сході Європи. Неабияк турбувала європейців-християн мусульманська Османська імперія, що перебувала на вершині могутності. Таким чином, кожна з держав мала свої амбіції та інтереси і не бажала ними поступатися. Питання воєнного зіткнення між усіма загострилось як ніколи.

Релігія, а саме протестантизм, — ось що слугувало «яблуком незгоди» та водночас критерієм добору союзників. На початку XVII ст. католики активно продовжували Контрреформацію. Могутні й багаті Іспанія, Австрія, Річ Посполита стали її рушіями. Затиснуті між ними німецькі протестантські князі в 1608 р. створили союз — *Евангелічну (Протестантську) унію* і заходилися шукати підтримки. Не одразу, але погодилася віротерпима (згадайте Нантський едикт!) Франція, яка хотіла опинитися на вищій сходинці п'єдесталу. Хоча з нею суперничала Англія, але, як протестантська держава особливого вибору не мала. Приєднання прибічників Реформації — Нідерландів, Швеції, Данії — теж виглядало очевидним. У відповідь у 1609 р. ворожі протестантам німецькі князі згуртувалися в *Католицьку лігу*. Ось і все — «пазли» склалися! Від моменту формування ліги розпочався зворотний відлік війни. Залишалось чекати, коли вона «вибухне».

Міркуємо і діємо!

1. Як держави Європи готувалися до воєнного протистояння? Чому протиборчі сторони єдналися за релігійною ознакою? Як ви вважаєте, які країни увійшли в Католицьку лігу? 2. Назвіть основну причину Тридцятилітньої війни. 3. Чи русь-українці братимуть участь у воєнних подіях? На чиему боці? Поясніть логіку своїх передбачень.

Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVII ст.

14.2. Як розгорталися воєнні події?

Приводом до війни стало повстання чеських протестантів (прихильників незалежності) у **1618 р.**, яке переросло в найкровопролитнішу бійню Нового часу. Вона тривала, як ви вже здогадалися, **тридцять років** — по **1648 р.** і умовно поділялася на 4 періоди.

Чеський період (1618–1624 рр.)

Новий чеський уряд позбавив імператора Священної Римської імперії влади над своєю територією. В союзі з Угорщиною чехи розбили австрійське військо і підійшли до міста Відень. Але в листопаді 1620 р. бойові підрозділи Католицької ліги перемогли чехів, і ті втратили незалежність. Із країни витіснили протестантів, землі вигнаних дворян передали католикам. А війська Католицької ліги, відчувши смак перемоги, попрямували до Північної Німеччини.

Данський період (1625–1629 рр.)

Король Данії за підтримки Нідерландів та Англії організував успішний наступ на збройні сили Католицької ліги. Правитель Священної Римської імперії Фердинанд II Габсбург укомплектував власну 100-тисячну армію найманців. Вони завдали кількох ударів данцям і німецьким протестантським князям. У результаті Данія вийшла з війни, обіцяючи дотримуватися нейтралітету.

Шведський період (1630–1635 рр.)

Проти Католицької ліги розпочала бойові дії Швеція, що конкурувала зі Священною Римською імперією в Прибалтиці. Шведська армія під командуванням короля Густава II Адольфа здолала суперників поблизу міст Лейпциг (1631 р.), Аугсбург та Лютцен (1632 р.). Однак через загибель командувача шведи втратили позиції в Північній Німеччині і зазнали поразки біля міста Нердлінген у 1634 р.

Французько-шведський період (1635–1648 рр.)

Проти Священної Римської імперії воювали Швеція та Франція. Водночас проти Іспанії виступили Франція і Нідерланди. Протиборчі сторони обопільно виснажилися.

Через погіршення становища у Франції та в Англії представники Євангелічної унії запропонували примирення. Не відвоювавши значної переваги, суперники з Католицької ліги погодилися. У 1645–1648 рр. у вестфальських містах Мюнстер і Оснабрюк тривали виснажливі переговори.

Міркуємо і діємо!

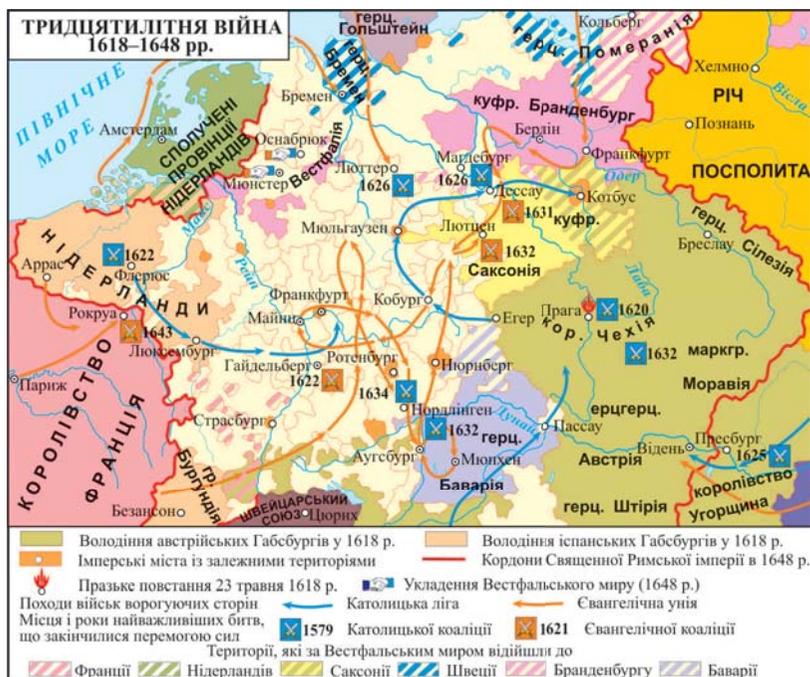
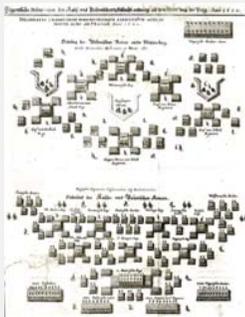
1. Покажіть на мапі території та місця, де відбувалися основні події Тридцятилітньої війни. Увідповідніть їх із загальноприйнятими періодами. **2.** Прочитайте хронологію воєнних подій. Як ви вважаєте, яка зі сторін здобула перемогу? **3.** Прочитайте відомості рубрики «Чи знаєте ви, що...», розгляньте фрагмент плану розташування військ. Як українські козаки проявили себе в Тридцятилітній війні?

§ 14. Тридцятилітня війна

Мовою історичного джерела

Фрагмент плану розташування військ перед битвою на Білій Горі поблизу міста Прага, 1620 р. Угорі — протестантське військо, внизу — католицьке. У лівому нижньому кутку католицької армії зображена кіннота, позначена як «3000 козаків» («вирізка» — нижче). Картограф та гравер Маттеус Меріан Старший, 1635 р.

Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI-XVII ст.

14.3. Як Вестфальський мир заклав основи сучасного світового порядку?

«Пограбування солдатами пасажирського воза», художник Себастьян Вранкс, близько 1647 р.

Перша в Європі міжнародна конференція завершилася підписанням **Вестфальського миру** в 1648 р. «Перемогли» протестантські країни. Франція отримала провінції Ельзас та Лотарингію. До Швеції відійшли острів Рюген, західна частина Померанії (німецького узбережжя Балтійського моря) і герцогство Бремен. Деякі німецькі князівства теж розширили володіння. Підтвердили незалежність Швейцарія, Об'єднані провінції Нідерландів. Укріпились Англія й Данія. Почався занепад Іспанії. Змінився старий порядок, що тримався на авторитетності католицької церкви та правителів Священної Римської імперії. Вони зберегли впливи хіба що в Центрально-Східній Європі, причому Німеччина залишалася роздробленою. Протестанти домоглися визнання, католиків подекуди піддавали гонінням.

З одного боку, наслідки Тридцятилітньої війни виявилися плачевними. Німецькі, чеські та північноіталійські землі, де велися бойові дії, зазнали спустошень і втрат. Загинуло 8–10 млн людей! У деяких містах кількість мешканців скоротилася в 10 разів! У Чехії з 2,5 млн населення залишилося 700 тис. Але, з другого боку, ця страшна трагедія дечому навчила європейців. Зародилася дипломатія. Утвердилася віротерпимість. Церкви і їхні духівники врешті усвідомили неможливість збройного вирішення релігійних розбіжностей. На світову арену вийшли нові держави.

Війна продемонструвала, що міжнародні конфлікти зазвичай мають традиційно сталі передумови й причини. Змагання за лідерство, територіальні претензії, неприйняття протилежних поглядів завжди спричиняють протистояння, які закінчуватимуться людськими жертвами і матеріальними збитками. Вочевидь, суперечки найкраще вирішувати домовленостями.

Війна продемонструвала, що міжнародні конфлікти зазвичай мають традиційно сталі передумови й причини. Змагання за лідерство, територіальні претензії, неприйняття протилежних поглядів завжди спричиняють протистояння, які закінчуватимуться людськими жертвами і матеріальними збитками. Вочевидь, суперечки найкраще вирішувати домовленостями.

§ 14. Тридцятилітня війна

Міркуємо і діємо!

1. Як ви вважаєте, чому конференція, де обговорювали закінчення Тридцятилітньої війни, тривала 3 роки? Покажіть на мапі територіальні зміни в Європі після Вестфальського миру. 2. Розкажіть про негативні наслідки Тридцятилітньої війни. За яких умов їх можна було уникнути? 3. Чого навчила європейців ця війна?

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1618 р. — початок Тридцятилітньої війни

1648 р. — укладення Вестфальського миру, закінчення Тридцятилітньої війни

на теренах України

1618 р. — похід козаків, очолюваних гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним, проти Московії

1648 р. — початок Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. **А.** Чи можна Тридцятилітню війну називати світовою? Обміркуйте в парах. **Б.** Як ви розумієте значення усталеного вислову «війна годує війну»?

3. **А.** Укладіть у хронологічній послідовності поняття «Євангелічна унія», «Тридцятилітня війна», «Католицька ліга», «Вестфальський мир». Запишіть їх у зошит, указуючи відповідні дати. **Б.** Згадайте події історії країн Західної Європи, що відбулися в період Тридцятилітньої війни. Намалюйте в зошиті і заповніть відповідну синхронізовану хронологічну таблицю. **В.** Покажіть на мапі: а) держави, що увійшли до Євангелічної унії та Католицької ліги; б) держави Європи після Вестфальського миру. Назвіть їхні столиці.

4. Виходячи з умов Вестфальського миру, визначте держави, які підтримуватимуть Національно-визвольну війну українців 1648 р., які виступатимуть проти неї та які вагатимуться.

5. Як ви розумієте твердження: «Вестфальський мир утвердив новий порядок у Європі»? Що означає словосполучення «новий порядок»? Доберіть факти для підтвердження своєї думки.

6. Послугуючись пошуковою системою «Гугл», укладіть історичний портрет одного з відомих полководців Тридцятилітньої війни.

Розділ 4

**ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ.
ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ
В XVII – XVIII ст.**

*«Сулейман і Хюррем»,
художник Карл Антон Хікель, 1780 р.*

*«Полонез просто неба»,
художник Корнелій Шлегель, близько 1850 р.*

*«Вид на місто Естергом
у турецький період»,
художник невідомий, 1664 р.*

*«Портрет Петра I і його паша
Абрама Ганнібала», художник
Густав фон Мардефельд, 1707 р.*

*«Палац у Бахчисарай»,
художник Карло Боссолі, 1857 р.*

§ 15. Османська імперія в XVI–XVIII ст.

§ 15. Османська імперія в XVI–XVIII ст.

Чи знаєте ви, що...

..... окрім русинки Роксолани, видатною султаншею виявилася Турхан Хатідже Султан (Надія) — дружина султана Ібрагіма I (1640–1648), матір Мехмеда IV (1648–1687), яка із сином відвідувала батьківщину під час спільного з

кримськими татарами та козаками гетьмана Петра Дорошенка військового походу на міста Кам'янець і Хотин у 1672–1673 рр.;

..... за деякими даними, з України походила Шехсувар Султан (Марія) — дружина султана Мустафи II (1695–1703), матір Османа III (1754–1757), яка перебувала в статусі султанші 74 роки!

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/B4Rigf>

QR 15.1. Роксолана.

15.1. Як розвивалась Османська імперія впродовж XVI–XVII ст.?

Мабуть, ви пам'ятаєте, що на межі XIII–XIV ст. турки «завітали» до Малої Азії, де започаткували державу. У 1453 р. захопили столицю Візантійської імперії — місто Константинополь, відтоді назване Стамбулом. За правління Селіма I вони нестримно просувалися територіями Близького Сходу, Північної Африки, Балканського півострова. Піку могутності Османська імперія досягла за **Сулеймана I Пишного (1520–1566)**. Він упорядкував закони, за що отримав прізвисько *Кануні (Законодавець)*. Забезпечив господарське піднесення, сприяв науковцям і митцям. За версіями деяких істориків, однією з дружин султана була русинка *Роксолана* (ймовірно, бранка Настя Лісовська), яка, здобувши прихильність чоловіка, навіть впливала на його державотворчі рішення.

Чисельний флот Османської імперії вважався одним із кращих у світі. Сухопутна армія теж не поступалася бойовими якостями, що дозволяло вести агресивну експансію проти європейських країн. У 1526 р. військо Сулеймана I три тижні облягало місто Відень! Аж у 1571 р. в морській битві в затоці *Лепанто* об'єднана армада Священної ліги середземноморських католицьких держав здолала осман. Це полегшило становище Венеції і дещо

Розділ 4. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ в XVII–XVIII ст.

призупинило турецьке просування в регіоні. Але і впродовж наступних 200 років стамбульські правителі часто завдавали клопотів європейським. Вершиною «східної» настирливості виявилася **облога Відня в 1683 р.** Тоді польський король Ян III Собеський об'єднав у військові підрозділи поляків, австрійців, німців та українських козаків і вщент розгромив турків. Після того, як торгові маршрути перемістилися в Атлантику та відкрився морський шлях до Індії, Османська імперія залишилася без прибутків. Капіталізм у ній теж не набув особливого поширення. Брак коштів призвів до скорочення й ослаблення армії. Часті загарбницькі війни виснажили країну. У XVIII ст. слава «володарки двох земель, двох морів» поступово згасала.

Мечеть Сулейманіє Джамі, архітектор Мімар Сінан, місто Стамбул, 1550–1557 рр.

У Ранньомодерну добу процвітала оригінальна й екзотична культура Османської імперії. Безумовно, вона перебувала під впливом ісламу. Освіту здобували в медресе — школах при мечетях, де навчали майбутніх священнослужителів, чиновників, науковців. Турецькі новочасні науки дещо поступалися першістю європейським. Зберігали позиції хіба що теологія, історія, географія, астрономія, медицина. До «універсальних» учених належав видатний історик, географ і письменник Кятіб Челебі (Мустафа Абдуллах, (*1609–†1657)). Він приділяв велику увагу перекладам і у своїх дослідженнях використовував відомості з іноземних творів. Усіляко популяризував філософію, доводив потребу вивчення природничих наук, засуджував марновірство, докладав зусиль, щоб запозичувати все те передове, що з'являлося на Заході. Традиційною вишуканістю вирізнялася література. Визнання «султанського поета» заслужив Махмуд Абдулбаки (*1526–†1600), який писав ліричні вірші. Образотворче мистецтво вражало досконалістю в орнаментуванні та візерунках. Навіть цитати з Корану перетворювали на шедеври живопису. Сакральна архітектура дивувала величчю. Дороговартисні мечеті Шехзаде та Сулейманіє Джамі (архітектор Мімар Сінан) у місті Стамбул символізували «золоте» XVI ст.

§ 15. Османська імперія в XVI–XVIII ст.

Міркуємо і діємо!

1. Чому після Великих географічних відкриттів Османська імперія поступово втрачала лідерські позиції в Євразії? 2. Чому Сулеймана I Пишного вважають одним із найвизначніших правителів Сходу другої третини XVI ст.? 3. Біля мечеті Сулейманіє Джамі розташоване кладовище. Використовуючи пошукову систему «Гугл», з'ясуйте, яка відома українка похована в одному з тамтешніх мавзолеїв.

15.2. Як жили народи Південно-Східної Європи під владою турків-османів?

У період експансії османи захопили чималі простори Південно-Східної Європи та встановили там своє панування. Ще наприкінці XIV ст. турки вторглися в Болгарію і Сербію, у другій половині XV ст. узалежили Кримське ханство, згодом у їхнє васальне підпорядкування потрапили Молдовське князівство, Волощина, частина Угорщини, український південний захід. Таким чином, Османська імперія формувалася багатоетнічною.

Ви ж розумієте, султанам доводилося докладати зусиль, щоб тримати в покорі підлегли народи. Як не дивно, спочатку їхнє становище, зокрема християн, виглядало привабливішим, аніж у країнах Західної Європи. Не випадково відомий вам Мартін Лютер відзначав, що «багато хто очікує приходу турків». Адаже в середині XVI ст. вони, лояльно ставлячись до релігій, зажили слави віротерпимих. Проте згодом, прагнучи зберегти цілісність держави, турецька влада дедалі частіше віддавала перевагу примусу й зброї як щодо одновірців, так і щодо прихильників інших віросповідань. Приписи ісламу допускають існування рабства, тому на ринках жваво торгували невільниками. Чоловіків зазвичай змушували до важких робіт. Завдяки фізичним потугам рабів-веслярів турецькі судна — галери — долали значні відстані. Дівчата й жінки потрапляли до гаремів. Хлопчаків готували до служби у війську *яничарів*.

Повсякдення тих, хто не втрапив у рабство, теж не виглядало безмарним. Іновірці сплачували завищені подушні податки. Щоб запобігти виявам невдоволення, чоловікам не дозволяли носити зброю, їздити верхи, натомість заставляли відробляти різні повинності, найчастіше на будівництві. Чи могло так тривати довго? Вочевидь, що ні. Мешканці Південно-Східної Європи всіляко опиралися. Позаяк в основному сповідували християнство, то волю виборювали також під релігійними гаслами. Дошкульним

§ 15. Османська імперія в XVI–XVIII ст.

й перетворилися в одну з найвправніших армій Європи. Набуваючи досвіду в постійних бойових сутичках, становили серйозну небезпеку для Кримського ханства та Османської імперії.

У перші два десятиліття XVII ст., у «добу героїчних походів», козацькі чайки поклали край господарюванню турецького флоту на Чорному морі. Тоді в османів визріла ідея вторгнення в Європу. Але в 1621 р. біля фортеці *Хотин* їхня армія зазнала поразки від польського війська, якому допоміг особистий ворог султана Османа II, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Він привів 40 тис. запорожців, які вплинули на результат битви.

Мовою історичного джерела

«Дари в Чигирині 1649 року», офорт із серії «Живописна Україна», художник Тарас Шевченко, 1844 р.

Під зображенням автор вигравіював назву офорта. Ліворуч від неї — українськомовний текст: «Із Царяграда, із Варшави і Москви прибували послы з великими дарами [приєднувати] Богдана і народ Український уже вільний і сильний. Султан, окрім великого скарбу, прислав Богданові червоний оксамитовий жупан на горностаєвим хутрі, [к]штат княжої порфири, булаву і шаблю, одначе рада (окрім

славного лицаря [Івана] Богуна) присудила приєднатися до Царя Московського». Праворуч від назви текст повторювався французькою мовою.

Стосунки козацької держави — Війська Запорозького (Гетьманщини) — з Османською імперією розвивалися ситуативно. У 1669 р. Генеральна Рада в місті Корсунь ухвалила рішення про перехід під турецький *протекторат*. Гетьман Петро Дорошенко сподівався на спільні дії проти Московського царства і Речі Посполитої, однак внутрішні суперечки завадили його намірам. Переорієнтувалися й у Стамбулі. Колишньому гетьманові Юрію Хмельницькому, який відбував ув'язнення у фортеці Єдикуле, присвоїли титул князя Сарматії і України та, прикриваючись знаним іменем, рушили на столицю — **Чигирин**. У 1677 р. перша спроба його захоплення

Розділ 4. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ в XVII–XVIII ст.

виявилася невдалою. Наступного, **1678 р.**, стотисячна турецько-татарська армія знову оточила місто. Нападники вели безперервний гарматний обстріл, постійно штурмували укріплення. Більше місяця, захищаючись, чигиринці очікували на поміч московитів. Ті врешті прийшли, проте наказали відступати, підірвавши порохові запаси. Тож коли вороги вдерлися всередину, пролунав вибух. Символ української держави перестав існувати, перетворившись на попелище. Однак закріпитися в Гетьманщині турки не змогли.

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте з історії України, як взаємодіяли Османська імперія і Військо Запорозьке в роки Національно-визвольної війни українського народу. **2.** Розгляньте офорт Тараса Шевченка. Які дари турецькі послы принесли гетьману Богданові Хмельницькому? **3.** Дізнайтеся докладніше про подальшу долю Юрія Хмельницького. Чи загибель столиці припинила існування української держави?

У той час, коли...

Тоді...

у світі

на теренах України

1678 р. — здійснення турецько-татарською армією другого Чигиринського походу, зруйнування гетьманської столиці

1683 р. — розгром біля міста Відень турецької армії польсько-австрійсько-німецько-українським військом

1681 р. — укладено турецько-московитську Бахчисарайську угоду, за умовами якої поділили українські терени

Ще раз про головне

Перевірте себе!

- Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
- Розкажіть, показуючи на мапі, про участь Османської імперії у війнах за переділ Європи впродовж XVI–XVII ст.
- Укладіть хронологію подій, що стосуються перемог і поразок Османської імперії впродовж XVI–XVII ст. Доберіть синхронні події історії України.
- А.** Яким було становище підлеглих народів в Османській імперії? Чому виник рух гайдуків? Чому українські козаки становили серйозну загрозу безпеці Османської імперії? **Б.** Які чинники впливали на розвиток турецьких наук?
- Розкажіть про причини і наслідки османських завоювань у Європі.
- Послугуючись інтернетом, укладіть історичний портрет Сулеймана I Пишного.

§ 16. Кримське ханство

Чи знаєте ви, що...

..... українські козаки не лише воювали із кримськими татарами, а й досить часто укладали з ними угоди, зокрема в 1521 р. спільне військо черкаського старости Остафія Дашковича і хана Мехмед I Гірея спустошило терени Великого князівства Московського;

..... кошовий отаман Тарас Федорович (Трясило) був за походженням кримли на ім'я Усан (Хасан), а ще — одним із командувачів козацьких найманців у Тридцятирічній війні, ініціатором створення козацької кінноти, керівником козацько-селянського повстання 1630 р., героєм поеми Тараса Шевченка «Тарасова ніч», вірша Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна».

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Кримли (кримці) — (від однойменного кримськотатарського слова); східноєвропейський тюркський народ, що історично сформувався та проживає на території Криму.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/7MHY5n>

QR 16.1. Маріуполь — місто кримських ремісників.

16.1. Коли та як утворилося Кримське ханство?

У Середні віки на Кримському півострові, у Східному Причорномор'ї та Приазов'ї відбувалися бурхливі події. В перипетіях тимчасових державних утворень та міграцій народів там з'явилися нащадки тюрків, які після перемоги над русько-половецькими військами обабіч річки Калка «зайшли» в Крим і невдовзі підпорядкували освоєні простори Золотій Орді. Поступово вони в співжитті з місцевими сформували самобутній кримськотатарський народ — **кримли**, які в **1449 р.** за підтримки Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського створили незалежне Кримське ханство. Його очолила династія *Гіреїв*, або *Герайів*, із яких першим правителем був *Хаджі I Гірей (Герай) (1427–1466)*. У **1478 р.** його нащадок, хан Менглі I Гірей, став союзником Османської імперії, визнавши зверхність султана.

Розквіт Кримського ханства припав на XVI ст., коли володарював *Сахіб I Гірей (1532–1551)*. Він усіяло стимулював перехід до рільництва й

Розділ 4. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ в XVII-XVIII ст.

осілого життя. Із цією метою роздавав землі тим, хто бажав. Укомплектував босездатне військо. Перебудував і осучаснив фортецю Перекоп, що закрила єдиний підхід із суші на півострів. У 1532 р. перебрався в нову столицю — місто Бахчисарай («Сад-палац»). Облаштував великий морський порт Гезльов (тепер Євпаторія). Та попри всі старання реформатора, кирилми не полишали кочівництва. Тому чітких кордонів ханство не мало. «Провінції», якими невпинно переміщалися, звали *улусами*. Вони розпросторилися у власне Криму, в північно-східному Причорномор'ї, Приазов'ї, подекуди на Північному Кавказі. Кримські татари не порядкували хіба що на півдні півострова, де компактно проживали різні народи, зокрема генуезці. Там панувала Османська імперія.

Про давню, домусульманську, культуру кирилми відомо дуже мало. Своєю батьківщиною вони вважали степ. І, мабуть, як степовикам їм був

§ 16. Кримське ханство

притаманний відповідний світогляд. Такий, де поважали силу. Слабші мали коритись. Як ви здогадалися, землеробів, які не вирізнялися надмірною войовничістю, сприймали як слабших, а тому їм належало працювати, забезпечуючи потреби сильних. Від XIV ст. після прийняття ісламу кримськотатарська культура набула рис, характерних для цієї релігії. У ханстві поширилась арабська мова, з'явилися книжки перських і арабських авторів. Освічених людей шанували. Знання здобували в медресе при мечетях. Історію як науку в основному уособлювали хроністи й письменники, зокрема Реммал Ходжа («Історія хана Сагіб I Гірея») та Сеїд Різа («Сім планет у звістках про правителів»). Літературні твори, що збереглися, написали, як не дивно, хани, скажімо, Газі II Гірей. Серед «нетитулованих» авторів уславилися поети Афіфеддін Абдулла, Ашик Умер. Перлиною архітектури вважається ханський палац у місті Бахчисарай. Серед храмів другої третини XVI ст. доволі відомою є мечеть Джума (Хан) Джамі в Гезльові, побудована за проєктом Мімара Сінана. Загалом до кінця XVIII ст. в Криму діяло 1660 мечетей, 61 медресе і 22 текіє (своєрідних монастирів).

Мечеть Джума (Хан) Джамі,
архітектор Мімар Сінан,
місто Гезльов (Євпаторія),
1552–1564 рр.

Міркуємо і діємо!

1. Загадайте, коли і як утворилося Кримське ханство. Якого статусу воно набуло у складі Османської імперії? **2.** Покажіть на мапі територію Кримського ханства. Які сучасні області України воно охоплювало? Оцініть значення реформ хана Сахіба I Гірея. **3.** Використовуючи підручник з історії України та інтернет, підготуйте невелику довідку про Бахчисарайський палац.

16.2. Яким був внутрішній устрій та зовнішня політика Кримського ханства?

У Кримському ханстві встановилася монархічна (із рисами станово-представницької) форма правління. Ханові не належала повнота влади. Його права обмежували керманічі Османської імперії та місцева родова знать. Султани призначали чи усували намісників із династії Гіреїв. Також киримли

Розділ 4. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ в XVII–XVIII ст.

брали участь у воєнних кампаніях турків. Для розв’язання важливих проблем збиралася державна рада — *диван*. Туди входили як заступники ханів (калги, нуреддини), так і чільники впливових родів — *беки* (*bei*). Вони майже незалежно розпоряджалися власними володіннями: збирали податки, чинили суд, здійснювали набіги на сусідів. Натомість надавали військові загопи для воєнних потреб. Привілеями в кримськотатарському суспільстві також користувалися *мурзи* — представники військової верхівки та мусульманські священнослужителі — *імами*. Як мовилося вище, населення кочувало. Деякі жили осіло, але навіть вони переважно займалися тваринництвом. У державі не знали, що таке особиста залежність. Попри стереотип, який склався, мирно уживалися мусульмани (киримли), християни (вірмени, греки та італійці), а також юдеї (євреї та караїми).

Акче (монета) Сахіба I Гірея з відтиском тамги (герба) в подвійному колі

Найбільші загрози для Кримського ханства надходили з відкритого кордону на сході. Адже з прикаспійських і поволзьких просторів постійно вдиралися інші войовничі кочовики. Цікаво, що васально залежною від Криму певний період перебувала Московія, яка аж до 1685 р. сплачувала данину ханам. У 1571 р. один із них навіть спалив Москву. Це сталося тому, що Іван IV Грозний поводився зухвало, виявляв непокору. Тож «нахабу» до-

велось провчити. Як вам відомо, кримськотатарські загопи здійснювали часті набіги на українські землі, де захоплювали в полон «живий товар» — *ясир*. Чоловіків і жінок, хлопців і дівчат продавали на невільничих ринках. Торгівля людьми велась організовано, обкладалася митами й податками, бо приносила неабиякі прибутки.

Контакти Кримського ханства із зовнішнім світом не зводилися лише до наскоків на сусідів. Державна скарбниця поповнювалася завдяки комерції. Хоча киримли майже не крамарювали, на їхній території компактно проживали вірменські, грецькі і єврейські купці. Саме їм хани і беї надавали дозволи на торгівлю, звісно, не безкоштовно. Купляли-продавали сіль, ремісничі вироби, зокрема зброю — ножі та кинджали.

§ 16. Кримське ханство

Міркуємо і діємо!

1. У зошиті намалюйте схему суспільного устрою Кримського ханства. Відобразіть відносини між різними верствами. 2. Поясніть причини набігів, що їх здійснювали кримськотатарські війська на території сусідів. 3. Уявіть себе в ролі купця, який проживав у Криму. Чим ви торгували б на європейських та азійських ринках?

16.3. Як розвивалися відносини між Кримським ханством і Військом Запорозьким?

Тісне сусідство переплело долі русів-українців і кримських татар. Урешті, й козацтво виникло не без чинника кримли. Чому, запитасте ви? Тому, що загроза саме їхніх постійних вторгнень відточила військову майстерність запорожців, перетворила їх у професійних військовиків тогочасного світу. Щоб протистояти Османській імперії і Кримському ханству, козакам довелося створити дієвий флот та освоїти води Чорного моря. Найбільша слава тут дісталася Петру Конашевичу-Сагайдачному, який за це отримав від сучасників прізвисько «славний лицар».

У період Національно-визвольної війни відбулось українсько-татарське зближення. Гетьман Богдан Хмельницький вирішив підсилити свою піхоту кримськотатарською кіннотою. Для цього він уклав союз із ханом Ісламом III Гіреєм. Щоправда, той неодноразово порушував домовленості, приміром, у 1651 р. в битві поблизу Берестечка. Попри те, кримли відіграли помітну роль у становленні Війська Запорозького (Гетьманщини). Були вони співниками й у 1659 р., коли гетьман Іван Виговський здобув славновідому перемогу над московитами в битві біля містечка Конотоп. Кримські татари теж кликали козаків на допомогу, як-от у 20-х рр. XVII ст.

Ворог у кримських татар і українців також виявився один на двох. Російська імперія, що зміцніла в першій третині XVIII ст., взялася поневолювати довкільні народи. Османська імперія, що тоді ослабла, зазнавала поразок майже в кожній російсько-турецькій війні. У 1774 р. за умовами Кючук-Кайнарджійського мирного договору між Російською та Османською імперіями Кримське ханство отримало незалежність. Однак на його території залишилися російські солдати. Хан *Шагін Гірей* відчайдушно намагався врятувати батьківщину, та сили виявилися нерівними. У 1783 р. імператриця Катерина II видала маніфест, де оголосила про приєднання Криму до Росії. У цьому самому році вона видала указ про запровадження

Розділ 4. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ в XVII–XVIII ст.

кріпацтва в українських землях, якими володіла, та ліквідацію козацького війська на Лівобережжі. Отже, одночасно і кримськотатарська, і українська держави перестали існувати внаслідок російської ненаситної агресії.

Міркуємо і діємо!

1. Чи можна стверджувати, що історія України починалася з Криму? 2. Назвіть факти ворожнечі та взаємодії між Кримським ханством і Військом Запорозьким.
3. Яку роль відіграв російський фактор в історії кримськотатарського й українського народів? У зошиті обчисліть, скільки років існувало Кримське ханство.

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1449 р. — становлення Кримського ханства

1478 р. — визнання Кримським ханством васальної залежності від Османської імперії

1783 р. — приєднання Криму до Російської імперії

на теренах України

1452 р. — ліквідація Волинського удільного князівства

1471 р. — ліквідація Київського удільного князівства

1783 р. — закріпачення Росією українських селян і ліквідація козацького військового устрою на Лівобережжі

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Із переліку слів виберіть те, що не відповідає логіці добору: «калга», «нуреддін», «бей», «ясир», «мурза». Поясніть свій вибір.
3. **А.** Укладіть у хронологічній послідовності і запишіть у зошит події, що стосуються історії Кримського ханства другої половини XV–XVIII ст. Доберіть синхронні із ними події історії України. **Б.** Покажіть на мапі: а) територіальні зміни Кримського ханства; б) напрямки кримськотатарських набігів на українські землі; в) місця подій, що відбувалися за спільної участі кримли та українців.
4. У чому особливості культури кримськотатарського народу?
5. Оцініть внутрішню й зовнішню політику Кримського ханства.
6. Використовуючи інтернет, підготуйте 2-3 цікаві факти для рубрики «Чи знаєте ви, що...» про взаємини кримськотатарського й українського народів. Випишіть факти на альбомні аркуші і прикріпіть на дошці в класі. Обговоріть їх у групах або в парах.

§ 17. Московське царство в XVI — на початку XVIII ст. Утворення Російської імперії

§ 17. Московське царство в XVI — на початку XVIII ст. Утворення Російської імперії

Чи знаєте ви, що...

..... мати царя Івана IV Грозного — Олена Глинська — спадкоємиця знатного русько-татарського роду, дядько якої — Михайло — у 1508 р. повстав проти литовських можновладців і після поразки втік до міста Москва, де його племінниця й узяла шлюб із князем Василем III;

..... чимало українців долучилися до розбудови Росії, зокрема киянин Феофан Прокопович, ставши радником царя Петра I, підпорядкував державі московитську православну церкву, упорядкував монастирське життя, ініціював реформи в освіті й науці та запропонував для Московії назву «Русь», по-грецьки — «Росія».

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Земський собор — (від поєднання російських слів «земський» — «загальнодержавний» і «собор» — «зібрання»); у середині XVI — наприкінці XVII ст. — збори представників різних верств населення Московії для вирішення політичних і господарських питань.

Опричнина — (від російського слова «опріч» — «окрім»); 1) території, землі, виокремлені із загальнодержавних в особливе управління та в особисту власність царя; 2) каральні заходи, що в XVI ст. здійснювалися за наказом Івана IV Грозного для зміцнення царської влади в Московії.

Самодержавство — (від поєднання слів «сам» — «один» та «державець» — «правитель»); у Московії-Росії — державний лад, що існував із другої половини XV ст. до лютого 1917 р.; правління, за якого вся влада (законодавча, виконавча, судова) належала царю (імператору).

Смутний час — період династичної кризи в історії Московського царства впродовж 1598–1613 рр., коли відбувалися двірцеві перевороти, повстання, воєнні конфлікти із сусідніми державами.

Церковний розкол — 1) відокремлення частини церкви чи її поділ на самостійні відгалуження через розбіжності у віровченнях; 2) розкол московитської церкви, що відбувся в ході реформ патріарха Никона впродовж 1650–1660-х рр.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/nRQnAV> QR 17.1. Культура Московії XVI — початку XVIII ст.

17.1. Як розвивалася Московія на початку XVI ст.? Чому Іван IV Грозний запровадив опричнину?

На початку XVI ст. московські правителі продовжували захоплювати довколишні землі і зміцнювати особисту владу. Князь *Василь III (1505–1533)*

Розділ 4. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ в XVII – XVIII ст.

оточив себе довіреними людьми — боярами й дяками. Жорстко придушував будь-який спротив, навіть карав православних священників, які його не підтримували. Наладив контакти з Францією, Австрією та Індією і водночас воював проти сусідніх князівств. Під ударами його війська не встояли Псков, Рязань, деякі інші міста. Після цього намірився на Полоцьк і Київ, захопив місто Смоленськ. Однак у 1514 р. поблизу міста Орша московити зазнали поразки від литовсько-польсько-руської армії, про що вже йшлося.

Син Василя III, **Іван IV Грозний (1533–1584)**, успадкував владу в трирічному віці, тому спочатку ним опікувалася матір. У **1547 р.** московський митрополит Макарій вінчав його як царя, і Велике князівство Московське стало **царством**. Жорстокий із дитинства, правитель вирізнявся освіченістю. Державні справи обговорював із довіреними людьми («Обраною радою»), підтримував православних ієрархів, створив *прикази* — своєрідні «міністерства», що керували внутрішнім життям. У **1549 р.** скликав перший **Земський собор** представників від різних верств (окрім селян). Сформував боєздатне військо, завдяки якому приєднав Казанське і Астраханське ханства. Але поступово втрачав здоровий глузд, розігнав радників і правив одноосібно. Незгодних наказував ув'язнювати і страчувати.

Мовою історичного джерела

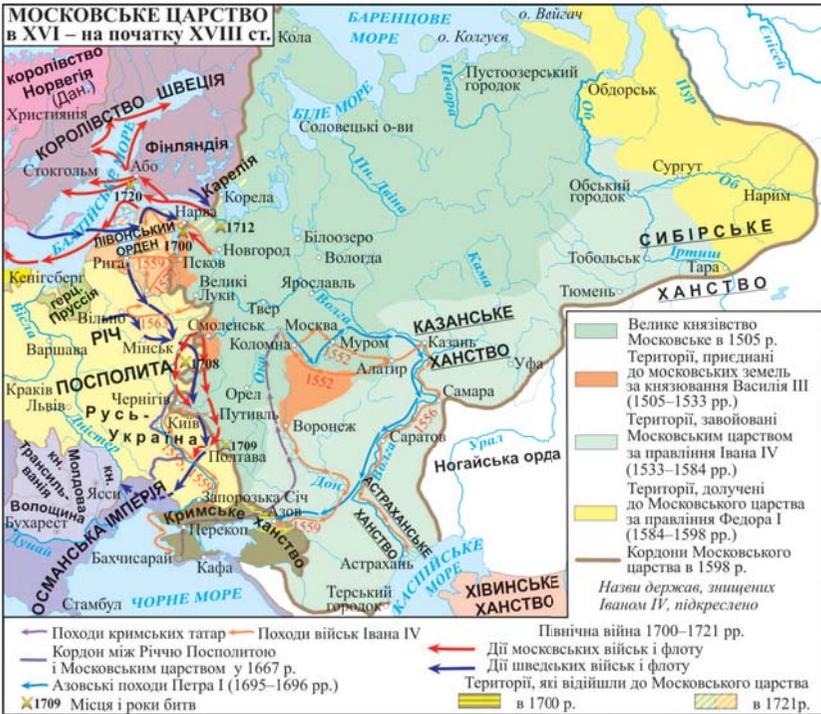
Із «Записок про московські справи» німецького посла **Зіґмунда Герберштейна, 1549 р.**: «...Якщо при укладенні угоди ти як-небудь обмовишся чи щось необережно пообіцяєш, то московити все запам'ятовують у точності й наполягають на виконанні, самі ж зовсім не виконують того, що обіцяли в свою чергу... Народ у Москві, кажуть, значно хитріший та лукавіший за всіх інших...».

Упродовж 1558–1583 рр. тривала виснажлива Лівонська війна проти Литви (з 1569 р. проти Речі Посполитої) та Швеції. Цар Іван IV прагнув підкорити Прибалтику, але зазнав поразок. Шаленіючи від безвиході, він безжалюдно розправлявся з боярами, нищив і грабував Новгородчину, втратив московського митрополита. Щоб тримати в покорі народ, у 1565 р. запровадив **опричнину**. Так спочатку називали території, землі, де діяли особливі закони та управління. Всі податки звідти йшли на утримання царя. Йому допомагали опричники — вірні воїни, які, по суті, виявилися катами у своїй країні, адже поводитись як на ворожій території. До власних коней вони прив'язували мітли та собачі голови (бо, як собаки, служили цареві, а мітли

§ 17. Московське царство в XVI — на початку XVIII ст. Утворення Російської імперії

символізували наміри «вимести» будь-який бунт). Опричники (їх було до 6 тис.) присягали безпосередньо Іванові IV, отримували від нього землі й дозвіл безкарно мордувати «зрадників». Оскільки підозрювати могли кожного, опричнина перетворилася на бездумну масову різанину. Вона руйнувала Московське царство зсередини, аж поки в 1572 р. її не скасували.

Міркуємо і діємо!

1. Покажіть на мапі, як розширювалися території Великого князівства Московського.
2. Чому царя Івана IV прозвали Грозним? Чому попри скликання Земського собору Московське царство насправді не стало станово-представницькою монархією, як європейські країни в таких випадках?
3. Які спогади про московитів зафіксував Зигмунд Герберштейн?

17.2. Хто брав участь у подіях Смутного часу?

Як цар Олексій Михайлович правив Московією?

Наприкінці життя цар Іван IV важко хворів. Наслідки поразки в Лівонській війні та внутрішній безлад лягли на плечі його сина Федора I — останнього нащадка Рюриковичів на московському престолі. Коли в 1598 р. той помер, не залишивши спадкоємців, царство спіткала династична криза. У боротьбу за владу одразу втрутилися численні місцеві та іноземні претенденти. Тому період історії Московії, що тривав у **1598–1613 рр.**, назвали **Смутним часом**.

Спочатку недовго правив боярин Борис Годунов. Однак він не навів ладу, а кілька неврожайних років лише погіршили ситуацію. У 1604 р. претензії на престол висловив самозванець, який заявив, що є царевичем Дмитром, сином Івана IV. Він, за підтримки поодиноких польських магнатів, козаків, вступив у межі Московії. Попервах цей *Лжедмитрій I* здобув

кілька перемог, але надалі викликав невдоволення московитів, і ті в 1606 р. його вбили. Царство перейшло до боярина Василя Шуйського, який залучив на свій бік Швецію. Таким чином він зміг протистояти ще одному самозванцеві — *Лжедмитрію II*, який вирушив підкоряти Москву, теж опираючись на допомогу польських та козацьких сил. Загони Василя Шуйського зазнали поразки, його ж арештували. Царем обрали польського королевича Владислава IV. Щоб урятувати становище і покласти край Смуті, в 1613 р. з'їхався Земський собор. До участі допустили навіть селян, голосів яких потребували для «всенародного» обрання нового самодержця. Ним став *Михайло I* із боярської династії *Романових*.

«Новопомазаному» спершу належало розв'язати конфлікт із Річчю Посполитою. Війна 1617–1618 рр., у ході якої запорожці під командуванням Петра Сагайдачного мало не захопили Москву, завершилася Деулінським перемир'ям на користь поляків, які отримали русько-українську Чернігово-Сіверщину. А далі дуже своєрідно московити реформували сільське господарство. Наступний цар **Олексій Михайлович (1645–1676)**, щоб селяни не втікали світ за очі, навечно «прикріпив» їх до власників земель — у 1649 р.

§ 17. Московське царство в XVI — на початку XVIII ст. Утворення Російської імперії

увів кріпацтво. Також уклав мир зі Швецією і повернув деякі північні володіння, але виходу до Балтійського моря не домогся. Тоді знову взявся за Річ Посполиту, якій завдав кількох ударів. По-перше, в 1654 р. «прийняв» Військо Запорозьке під свій «милостивий захист», звісно, згодом обдуривши гетьмана *Богдана Хмельницького*. По-друге, в 1667 р., уклавши *Андрусівський договір* із поляками, «забрав» у них українське Лівобережжя. До слова, в той період у Московії відбувався **церковний розкол**. У 1654–1655 рр. патріарх Никон уніс певні зміни в богослужбові книжки і звичаї, узгоджуючи їх із новогрецькими. Тих, які дотримувалися старих правил, тобто старообрядців, прокляли. Вони ж, навпаки, — розкольниками й «розбійниками» вважали «ніконовців». У Росії громади старообрядців існують понині.

Міркуємо і діємо!

1. Чому в історії Московії період 1598–1613 рр. називають Смутним часом?
2. Покажіть на мапі територіальні здобутки та втрати Московії впродовж XVII ст.
3. Згадайте, чи московитський цар дотримувався умов Березневих статей 1654 р.

17.3. Якою була внутрішня та зовнішня політика Петра I?

Наприкінці XVII ст. смута знову накрила Московію. В 1682 р. владу мали б успадкувати сини Олексія Михайловича — хворобливий Іван або молодший Петро. Замість них правила енергійна сестра Софія. Царевич Іван виховувався при ній, а от Петра вона хотіла позбутися, надто амбітним виявився. (Жив поблизу Москви, де муштрував «потішні» війська, набрані з кріпосних селян. Його «іграшкові» Семенівський і Преображенський полки згодом стануть елітою московитського війська.) Замах не вдався, бо знать, військові й духовники підтримали юнаків. У 1689 р. Софію ув'язнили в монастирі. Престол посіли Іван V (1682–1696) та **Петро I (1682–1725)**, яких одночасно увінчали на царство в Успенському соборі, що в Москві.

Цар Петро I (хворий брат майже не брав участі в управлінні) намірився докорінно змінити Московію. Ще підлітком відвідував місцеві майстерні, монетні двори, а в дорослому віці, у складі «великого посольства» під виглядом військового — «бомбардира», подорожував Європою. Деякі з біографів стверджували, що там він опанував із десятків ремесел, у Нідерландах отримав «звання» корабельного теслі, в Англії — інженера, французи обрали його до Академії наук. Ніякої інженерної освіти він, звісно,

Розділ 4. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ в XVII – XVIII ст.

не здобував, а до академії «обраний» як високопоставлений гість. Його листи рясніють помилками. Попри те, за кордоном перейняв військовий досвід, що знадобився у війні з Османською імперією. У 1696 р. московити захопили фортецю Азов і вперше отримали вихід до Чорного моря. Упродовж **1700–1721 рр.** вони вели **Північну війну** проти Швеції. Її король Карл XII вирушив у похід на Москву, але через українські землі, де його союзником став гетьман Іван Мазепа. У 1709 р. цар здолав їх у битві неподалік *міста Полтава*. Відтак переміг у «північній» кампанії та отримав доступ до Балтійського моря, на узбережжі якого зводили нову столицю — *місто Санкт-Петербург*. У **1721 р.**, після укладення Ніштадтського миру, «за ініціативою» вищих духівників і сенаторів Петро I «прийняв» титул імператора, а Московське царство перейменував у **Російську імперію**.

«Імператор Петро Великий відвідує наказного гетьмана Павла Полуботка в казематі Петропавлівської фортеці», художник Василь Волков, 1900 р.

Перетворення, які здійснив самодержець у занедбаній, відсталій Росії, виявились успішними. Вищим органом влади став *Сенат*, а старі «прикази» замінили на більш упорядковані *колегії*. Чиновники отримали кращі кар'єрні можливості. Ухвалений у 1722 р. «*Табель про ранги*» дозволяв обіймати вищі посади тільки після служіння на нижчих. Церкву підпорядкували державі. Звання патріарха скасували. Духівництвом відав *Синод*, за

яким наглядали світські урядовці. Країну поділили на *губернії*, де порядкували *губернатори*. Розвивалися металургія, виробництво тканин, кораблебудування, зброярство, шовкопрядіння. Поставали мануфактури. Вільних працівників бракувало, тож власники залучали в'язнів, «приписували» до підприємств селян, які, однак, залишалися кріпаками. Тому капіталізм у країні не утверджувався. У скрутному становищі перебували й підлеглі неросійські народи. До таких належали українці, яких не лише використовували в інтересах владомощців, а й жорстоко з ними поводитися. Наприклад, за царським наказом вирізали мешканців гетьманської столиці — міста Батурина, зруйнували Чортомлицьку Січ, забороняли україн-

§ 17. Московське царство в XVI — на початку XVIII ст. Утворення Російської імперії

ську мову. Загалом, хоча Петро I і втілював у державне життя низку нововведень, вони найперше зміцнювали самодержавство, та аж ніяк не долали відставання Росії від країн Західної Європи.

Міркуємо і діємо!

1. Як розгорталася боротьба за владу в Московії після смерті Олексія Михайловича? 2. Чому після перемоги над Швецією Московське царство «перетворилося» в Російську імперію? 3. Які реформи Петра I сприяли «європеїзації» Росії?

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1547 р. — становлення Московського царства

1700–1721 рр. — розгортання московитсько-шведської Північної війни

1721 р. — проголошення Російської імперії

на теренах України

1547 р. — створення священником, малярем Олексієм Горошковичем ікони «Успіння Богородиці»

1708–1709 рр. — укладання українсько-шведського союзу, військовий виступ гетьмана Івана Мазепи проти Московії

1722–1727 рр. — урядування Малоросійської колегії в Гетьманщині

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Виберіть поняття, що стосуються діяльності Петра I: «Табель про ранги», «Сенат», «опричина», «церковний розкол», «Синод», «Смутний час», «Вічний мир», «Земський собор», «Московське царство», «Російська імперія», «кріпацтво». Використайте зайві. Поясніть свої дії.
3. Розташуйте на лінії часу події, що стосуються московитсько-російської експансії в Східній Європі.
4. Відомо, що царя-імператора Петра I прозивали Великим, а ще — Божевільним. Як ви вважаєте, за які вчинки? Які прізвиська йому присвоїли б українці?
5. **А.** Висловіть своє ставлення до нововведень Івана IV Грозного та Олексія Михайловича. **Б.** Назвіть причини і наслідки: Північної війни, реформ Петра I, російської експансії в Східній Європі.
6. Прочитайте поезії Тараса Шевченка «Сон», «Великий льох», «Іржавець». Як автор оцінював учинки Петра I та його ставлення до України?

§ 18. Річ Посполита в другій половині XVII — наприкінці XVIII ст.

Чи знаєте ви, що...

..... у 1635 р. запорожці створили Балтійську козацьку флотилію, що належала до військово-морських сил Речі Посполитої, уславилася під час завершення тогорічної польсько-шведської війни, відіграла вирішальну роль у підписанні двосторонньої мирної угоди;

..... серед козацьких розвідників, які добували цінні відомості в період Національно-визвольної війни 1648–1657 рр., найвправнішим був Василь Верещак (Верещак, Верещак), який, служачи придворним польського короля Яна II Казимира Вази, передавав таємну інформацію гетьману Богданові Хмельницькому.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Сарматизм — (від давньоіранського слова «саоромант» — «сармат»); у XV–XIX ст. — погляди, що виникли в Речі Посполитій про походження вищих верств від стародавніх сарматів та впливали на характер, життя, поведінку і навіть зовнішній вигляд шляхти.

«Вільна заборона» («Ліберум вето») — (від латинського словосполучення); упродовж 1652–1791 рр. — право депутата польського сейму зупиняти обговорення того чи іншого питання, якщо це розходилося з його інтересами; одностайність ухвалення рішень.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/vn9OJi> **QR 18.1.** Польське бароко. **QR 18.2.** Король Артур, рицарі «круглого столу» та польська шляхта.

18.1. Як розвивалися культура й економіка Речі Посполитої?

Ще від XVI ст. Польща переживала певне піднесення, зумовлене успіхами на міжнародній арені. Її культура теж розвивалася в руслі європейських здобутків. У країні значного поширення набула латина, з якою дедалі настирливіше конкурувала польська літературна мова. Її «батьками» вважають Миколая Рея і Яна Кохановського. Процвітало друкарство. Лише в Кракові діяло сім книжкових майстерень! Також у столичному місті розміщувався один із найдавніших у Європі Ягеллонський університет. Утверджувалися природничі науки. Зокрема, *Миколай Коперник* (*1473–†1543) довів, що така Земля обертається навколо Сонця, а не навпаки. Географ і картограф, русин за походженням, Бернард Ваповський розробив

§ 18. Річ Посполита в другій половині XVII — наприкінці XVIII ст.

кілька модерних мап східноєвропейського регіону. В архітектурі, попри впливи Ренесансу, переважала готика. Поступово її витіснив стиль бароко. Чи не в кожному місті один за одним поставали костели. Магнати зводили розкішні маєтки. Скульптура найяскравіше втілилася в надгробках. Барокові елементи відображалися в живописі, театрі, музиці.

«Краківське передмістя Варшави
в напрямку Замкової площі»,
художник Бернардо Беллотто, 1774 р.

Період XVII ст. називали «золотим віком» Речі Посполитої та її культури. Ідеї гуманізму вдало поєдналися зі світоглядом шляхти, яка завжди демонструвала індивідуальність та самовпевненість. Стримані середньовічні погляди відійшли в минуле, їх замінила нова дієва життєва позиція. Популярності набув **сарматизм** — теорія XV ст., що виводила походження пів-

нівних верств аж від сарматів. Таке самосприйняття породило зверхність, зарозумілість і, як наслідок, зневажливе ставлення до «нижчих» прошарків чи навіть народів. Сарматизм визначав спосіб життя, поведінку, моду, також плекав нетерпимість, що згодом поглибила проблеми всередині країни.

Погіршення насамперед торкнулось економіки. Фільварки вже не забезпечували очікуваних прибутків. У гонитві за наживою їхні власники посилили тиск на підневільних селян. Ті відповідали протестами. Піднесення сільського господарства в Західній Європі призвело до зниження цін на зерно, що, як ви розумієте, скоротило обсяги комерційних обороток. Воднораз шляхтич-феодалі надто неохоче приймали капіталістичні порядки. Тридцятилітня війна теж ускладнила становище. Адже торгові шляхи, які проходили Прибалтикою, охопленою бойовими діями, майже не функціонували. Не приніс покращення Вестфальський мир. Саме того року розгорнулася Національно-визвольна війна українського народу під проводництвом гетьмана Богдана Хмельницького. Українці, проголосивши незалежність Війська Запорозького, вийшли з-під панування Речі Посполитої, таким чином підірвавши її цілісність.

Розділ 4. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ в XVII-XVIII ст.

Міркуємо і діємо!

1. Використовуючи інтернет, дізнайтеся про відомих діячів польської культури, які навчалися в Ягеллонському університеті. 2. Розгляньте ілюстрації в параграфі та в інтернеті — «сарматський» портрет Дмитра Вишневецького (Байди). Як польський сарматизм виявлявся в поведінці, побуті та одязі? 3. Назвіть причини послаблення Речі Посполитої всередині XVII ст.

18.2. Які особливості суспільного устрою зумовили кризу в Речі Посполитій?

«Шляхта в строях земель і воєводствах» («Шляхта на полі елекційнім», «Алегоричне зображення Речі Посполитої»), художник невідомий, друга половина XVIII ст., Львівський історичний музей

У XVII ст. шляхта (зокрема магнати) та духівництво Речі Посполитої зберігали чільні позиції в управлінні державою, залишаючись на вершечку соціальної піраміди. Регулярно скликаючи сеймики та сейми, вони суттєво впливали на королів, влада яких дедалі слабшала. Селяни перебували в статусі непривілейованих. Але навіть кріпаки не були рабами. За посягання на їхнє життя пана могли покарати. Містяни, зокрема ремісники та торговці, теж не належали до титулованих і впливових.

§ 18. Річ Посполита

в другій половині XVII — наприкінці XVIII ст.

Гроші від торгівлі здебільшого осідали в кишенях магнатів. Їхні впливи та влада міцніли, і вони почувалися справжніми «олігархами». Такими були родини Конєцпольських, Радзивілів, Острозьких. Завдяки масткам на

Розділ 4. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ в XVII-XVIII ст.

українських землях, збільшили статки Замоцькі, Любомирські, Потоцькі. Поворотною подією стало застосування «вільної заборони» на засіданнях сейму та сеймиків. Спершу вона сприяла ухваленню одностайних рішень. Але досягати єдності в строкатій державі виявлялося надто складно. Тож невдовзі право ветоування підірвало шляхетську демократію.

Будь-хто з «депутатів», зловживаючи «вільною заборонаю», міг застопорити роботу сеймику чи сейму, заявивши про свою незгоду щодо якогось із питань. Правителі сусідніх держав усе частіше сипали дукатами в кишені шляхтичів, які «призупиняли» представницькі збори, тим самим розхитуючи ситуацію в країні. Парламент фактично втратив дієздатність. У XVIII ст. ситуація лише погіршилася. Магнати, які вели боротьбу за першість, намагалися просувати на трон своїх претендентів. Це породило внутрішнє протистояння, навіть хаос. У 1791 р. ухвалили Конституцію, яка відмінила «вільну заборону», але врятувати державу вже не могла.

Мовою історичного джерела

Уривок з опису королівства Польського хроніста Марціна Кромера, початок 70-х рр. XVI ст.: «...А до шляхти зараховують тих, предки чи родичі яких були до стану цього покликані й зобов'язані до військової служби, отримуючи родовий знак, або ще тих, які самі цього заслужили своєю мужністю. Однак чимось знаменитішим є те, що хтось народився шляхтичем, аніж те, що ним став».

Міркуємо і діємо!

1. Розгляньте картину «Шляхта...». Скільки воєводств налічувала Річ Посполита? Поясніть свої міркування. 2. Хто міг стати шляхтичем у польській державі? 3. Чому правило «вільної заборони» підточувало устрій Речі Посполитої?

18.3. Якою була зовнішня політика Речі Посполитої?

Від початку XVII ст. Річ Посполита могла пишатися своєю величчю. Варшавська влада фактично підпорядкувала Велике князівство Литовське,

§ 18. Річ Посполита в другій половині XVII — наприкінці XVIII ст.

Руське і Жемайтійське. (На об'єднаних сеймах литовці становили лише близько третини.) Землі Русі-України, що входили безпосередньо до королівства, вважалися власністю монарха і шляхти. Наявність боєздатного війська дозволяла протистояти недругам у трьох напрямках: східному — проти Московського царства; південному — проти Османської імперії та північному — проти Швеції. Вам відомо про втручання в події Смутного часу в Московії, про перемоги над турками в Хотинській битві (1621 р.) і в легендарній обороні Відня (1683 р.). У боротьбі за Прибалтику польські королі втяглися в Лівонську (1558–1583 рр.) та в Північну (1700–1721 рр.) воєнні кампанії проти Швеції. За умовами Андрусівського договору (1667 р.), «Вічного миру» (1686 р.) із Московією, Річ Посполита втратила Лівобережну Гетьманщину, після чого опинилася в складному становищі.

Довкільні правителі скористалися українсько-польським протистоянням. У 1654 р. Військо Запорозьке взяла під свій захист Московія. Швеція у 1655 р. приєдналася до війни проти Речі Посполитої, яку накрив «Потоп». Османська імперія захопила Поділля та частину Правобережної України. У Варшаві готувалися рятувати державу, перетворивши її з двосиної в триєдину. На таких умовах у 1658 р. уклали Гадяцький договір із Гетьманщиною, але в ній теж почалася Руїна.

Слабкість Речі Посполитої збіглася в часі зі зростанням могутності сусідів. У XVIII ст. Австрія, Пруссія, Росія безцеремонно втручалися в польські внутрішні справи, садили на трон своїх ставлеників. У такий спосіб у 1764 р. королем «призначили» *Станіслава-Августа Понятовського*. Щоправда, він провів реформи чи не в усіх галузях життя: долучився до створення Конституції, надав пільги православним і протестантам, заснував монетний двір, порцеляновий завод, кадетську школу, національний театр, зібрав колекції старожитностей і бібліотеку, подбав про детальне картографування польських теренів. Натомість не зміг протистояти російському натиску. Врешті це призвело до занепаду, а згодом і трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.) між Росією, якій відійшла більшість земель, Австрією та Пруссією. Перші два розшматування збурили польське суспільство. У **1794 р.** відбулося національно-визвольне повстання, очолене **Тадеушем Костюшком**, яке жорстоко придушили. У результаті одна з найбільших європейських держав Раннього Нового часу зійшла з історичної арені на понад століття.

Розділ 4. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ в XVII–XVIII ст.

Міркуємо і діємо!

1. Як змінювалася зовнішня політика Речі Посполитої впродовж другої половини XVII — кінця XVIII ст.? Яку роль відіграв «український» чинник в ослабленні польської держави? 2. За допомогою пошукової системи «Гугл» з'ясуйте, що таке польський «Потоп». У чому його схожості та відмінності з українською Руїною? 3. Чому розгорілося польське національно-визвольне повстання в 1794 р.? Чому його поразка призвела до ліквідації Речі Посполитої?

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1791 р. — ухвалення Конституції Речі Посполитої

1794 р. — розгортання польського національно-визвольного повстання під командуванням Тадеуша Костюшка

на теренах України

1791 р. — укладення російсько-турецького Ясського миру, захоплення Росією українського межиріччя Південного Бугу і Дністра

1793, 1795 рр. — у результаті другого й третього поділів Речі Посполитої Росія захопила Київщину, Брацлавщину, Поділля та Волинь

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. **А.** Доберіть і запишіть у зошит слова й словосполучення для розповіді про особливості суспільного устрою Речі Посполитої. **Б.** Як ви вважаєте, чому впродовж другої половини XVII — кінця XVIII ст. Річ Посполита переживала економічний занепад та затягну політичну кризу?

3. **А.** Розташуйте на лінії часу події історії України, які відбулись одночасно з тими, що в Речі Посполитій упродовж другої половини XVII — кінця XVIII ст. **Б.** Покажіть на мапі територіальні зміни, яких зазнала Річ Посполита в XVII–XVIII ст.

4. **А.** Відомий історик Норман Дейвіс називав Річ Посполиту «раєм для шляхти». Поясніть, як ви розумієте сутність такого порівняння. Обговоріть у парах. **Б.** Послуговуючись інтернетом, укладіть історичний портрет Тадеуша Костюшка.

5. Оцініть наслідки кризи в Речі Посполитій у другій половині XVII–XVIII ст.

6. Послуговуючись інтернетом, розгляньте історичні сюжети на картинах польського художника Яна Матейка. Підготуйте добірку тих, де змальовані події, що відбулися в Речі Посполитій у другій половині XVII — наприкінці XVIII ст.

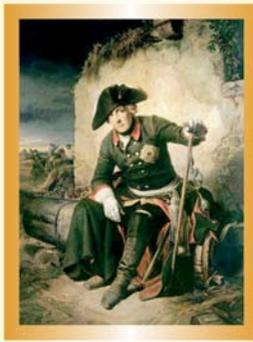
Розділ 5

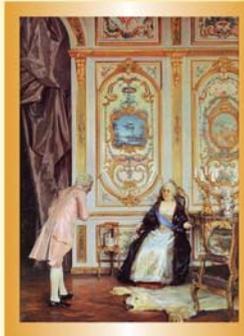
ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

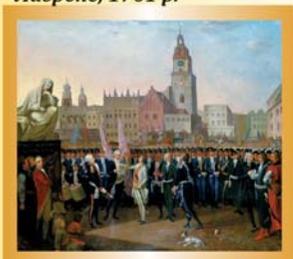
«Імператриця Єлизавета Петрівна — покровителька мистецтв», художник Луї-Жан-Франсуа Лагрене, 1761 р.

«Фрідріх II після Колінської битви», художник Юліус-Фрідріх-Антоніо Шрадер, 1849 р.

«Катерина II і Дені Дідро», художник Гуннар-Фредерік Берндтсон, 1893 р.

«Присяга Тадеуша Костюшка на краківському ринку», художник Франціск Смуґлевич, 1797 р.

«Знищення чаю в Бостонській гавані», літографія, художник Ежсен Кар'єр, 1846 р.

«Ерцгерцогиня Марія-Терезія в одинадцятирічному віці», художник Андреас Мюллер, 1727 р.

§ 19. Просвітництво. Індустріальна (промислова) революція

Чи знаєте ви, що...

..... за деякими версіями, на українських теренах першу масонську ложу в 1742 р. заснував польський шляхтич Ян-Кароль Мнішек у містечку Вишнівець теперішньої Тернопільської області;

..... одним із перших у Західній Європі використав слово «українці» Вольтер, який знав і повідомляв про Скіфію, Русь, її хрещення князем Володимиром, про козаків, їхню боротьбу за свободу та демократію.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Енциклопедисти — (від однойменних французького чи англійського слів, що означають «упорядники енциклопедії»); учені, які брали участь у створенні «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв та ремесел» (1751–1780 рр.) за редакцією французьких мислителів Дені Дідро і Жана-Лерона д'Аламбера; люди, які виявляють глибокі різнобічні знання.

Класицизм — (від латинського слова «класікус» — «зразковий», «взірцевий»); напрям у європейському мистецтві XVII — початку XIX ст., що характеризувався своєрідним «поверненням» до традицій і здобутків Античності.

Масон — (від однойменних французького або англійського слів, що означають «каменяря», «муляра»); вільнодумець; представник таємного етично-релігійного руху, де поєднувалися прагнення до морального вдосконалення, духовного зростання, співжиття народів світу на ідеалах братерства, рівності, розумного врядування.

«Освічений абсолютизм» — (від поєднання однойменних слів); політика правителів низки європейських держав (Іспанії, Португалії, Данії, Швеції, Священної Римської імперії, Пруссії, Австрії, Росії), що в другій половині XVIII ст. здійснювалася під впливом ідей Просвітництва й полягала в оновленні, осучасненні суспільного устрою, законодавства, господарства, судочинства, церкви й культури.

Промислова (індустріальна) революція (переворот) — (від поєднання однойменних слів); перехід від доморобного, ремісничо-мануфактурного до фабрично-заводського виробництва; впровадження в економіку техніки й механізмів, що замінюють ручну працю людей; створення машинобудівної галузі.

Просвітництво — (від поєднання слів «світло», «освіта», «освіченість»); у другій половині XVII–XVIII ст. в деяких країнах — «доба розуму», період формування світогляду та поведінки, що базуються на цінностях інтелекту, свободи, рівності.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/wixu9P> **QR 19.1.** Луддизм. **QR 19.2.** Повсякденне життя періоду Просвітництва.

§ 19. Просвітництво.

Індустріальна (промислова) революція

19.1. Чому Просвітництво називають «добом розуму»?

Гуманізм і Відродження «помістили» людину в епіцентр життя. Опісля настала «доба розуму», тобто **Просвітництва**, що тривала впродовж другої половини XVII–XVIII ст. Саме тоді в суспільстві утвердились ідеали віротерпимості, вільнодумства, рівності, свободи, які поширилися з Англії, де шанували освіченість, підприємливість і практичність. У Західній Європі набув популярності новий мистецький напрям (стиль) — **класицизм**. У своїх витворах його прихильники втілювали здобутки античної цивілізації.

«Портрет Дені Дідро»,
художник Дмитро
Левицький, 1773 р.

Просвітники вбачали причину несправедливості та поневолення в низькоякісній освіті. За прикладом англійців французи взялися впорядковувати тогочасні наукові знання. Так народилася думка про створення багатотомної «*Енциклопедії...*», головним редактором якої став Дені Дідро. Цій праці він присвятив понад чверть століття, згуртувавши до написання статей відомих учених. Їх називали **енциклопедистами**, людьми вельми обізнаними в різних галузях. Так, *Шарль-Луї де Монтеск'є* уважав, що в країнах із холодним кліматом народжувалися мужні люди, а зі спекотним — малодушні. Саме йому належить теорія поділу влади на три рівносильні гілки: законодавчу, виконавчу, судову. Такий поділ діє в багатьох сучасних державах. Інший відомий просвітник *Франсуа-Марі Аруе (Вольтер)* критикував церкву, пропагуючи свободу віровизнання і слова, при цьому не відкидаючи віри у вищі сили. Йому приписують поетичну фразу: «Всесвіт дивує мене, й не можу думати я, що годинник цей існує без годинникаря». Він був прихильником конституційної монархії і вважав, що рівність — це відсутність привілеїв. Просвітництво XVIII ст. важко уявити без українця *Григорія Сковороди*. Він доводив вплив на щастя людини «сродної праці», тобто тієї, яка не обтяжує, а приносить задоволення, бо є покликанням, визначеним Богом. Ці погляди руйнували «старий порядок», тому їх почасти забороняли. Але революція «в головах» уже відбулася.

Ще на межі XVI–XVII ст. постав релігійно-етичний рух, прихильники якого прагнули самовдосконалення й об'єднання людей у світовий братерський союз. Вони виступали проти старого ладу, проти феодалізму, закріпа-

Розділ 5. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

чення, обстоювали свободи, гідність, вважали себе будівничими нового суспільства. Їхня самоназва «**масони**» в перекладі з французької та англійської мов означала «каменярі». Як ви розумієте, це не випадково, бо вони, як середньовічні ремісники-цеховики, збиралися в гуртки — *ложі*, що приховували свою діяльність від звичайних людей, практикували містичні й тасмнічі ритуали. Масонство ширилося в європейських країнах і в Україні. У 9 класі ви вчитимете, що в полтавській ложі «Любов до істини» брав участь Іван Котляревський, «батько» сучасної української літературної мови.

Міркуємо і діємо!

1. Об'єднавшись у пари, поміркуйте, чому Просвітництво називають «добою розуму». 2. Чи можна енциклопедистів уважати «універсальними» людьми Нового часу? Обміркуйте в групах. 3. Використовуючи пошукову систему «Гугл», дізнайтеся про існування масонських лож в Україні.

19.2. Як «освічений абсолютизм» утверджувався в Європі?

Ідеї Просвітництва знаходили підтримку серед королів і королев, імператорів та імператриць. Так виник «**освічений абсолютизм**». Його натхненником вважають Вольтера. «Думайте! Тільки ви відповідальні за те, що робите і чого не робите!» — проголошував просвітник, звертаючись до монархів. Упродовж другої половини XVIII ст. в європейських країнах вдосконалювали суспільні порядки, правління, законодавство, господарювання, судочинство, церкву і культуру. Насправді ж правителі, нібито піклуючись про підданих, усе вирішували без їхньої участі.

Започаткував «освічений абсолютизм» пруський король *Фрідріх II*. За час його перебування при владі впорядкували судове законодавство, заборонили катування в ході судових процесів. Місто Берлін перетворилося в осередок передових ідей. Прусський приклад наслідували Саксонія, Баварія та інші землі Священної Римської імперії. В Австрії *Марія-Терезія* та її син *Йосиф II* підтримали протекціонізм, ліквідували особисту залежність селян, секуляризували монастирські землеволодіння, проголосили свободу вірувань, надали підкореним народам право навчатися рідними мовами в початкових школах. Іспанські володарі усунули священників від викладання на світських факультетах, а в 1767 р. вигнали орден єзуїтів із країни. Навіть російська імператриця *Катерина II* підтримувала «розумне правління», але

§ 19. Просвітництво.

Індустріальна (промислова) революція

діяла радше в інтересах дворян, тоді як інші державці поліпшували життя різних верств. Не зазнали «освіченого абсолютизму» Франція, Англія та Річ Посполита.

Зрозуміло, що вінценосці робили відчайдушні спроби пристосувати свою «Богом дану» владу до нового світогляду, нових умов, які вривалися в їхню дійсність. Проте, в підсумку, їхні зусилля виявилися безуспішними. Після появи Просвітництва дні абсолютизму були пораховані. Наближався справжній Новий час — свободи, рівності та гідності.

Міркуємо і діємо!

1. Поміркуйте, чи міг абсолютизм співіснувати з ідеями Просвітництва. Доведіть фактами. 2. Чому в країнах, звідки ширилося Просвітництво, зберігались абсолютистські порядки? 3. Складіть перелік особистих якостей «освіченого монарха».

19.3. Що «перевернув» промисловий переворот?

«Батьківщиною» промислової революції стала Англія. Чому саме вона? Тут чи не найшвидше подолали абсолютизм, що дало поштовх для розвитку ринкових відносин. Нові дворяни, підприємці та купці вкладали кошти в мануфактури. Власники не відчували браку робочої сили: селяни, які в результаті обгороджування втратили засоби для існування, ладні були працювати за будь-яку платню. Однак промисловість наближалася до кризи. Найперше вона зачепила ткачів, яким довелося конкурувати з індійськими ремісниками. Позаяк Індія входила до Британської імперії, відгородитися від поставок із колонії не вдалося навіть спеціальними законами — індійський ситець потрапляв на ринок контрабандою. Щоб не збанкрутувати, потрібно було продукувати й продавати більше англійських тканин. Але як?

У 1765 р. вихід із ситуації запропонував *Джеймс Харгрівз*. Він створив машинку «Дженні», що пряла бавовняну нитку без допомоги людини. Відтоді виробники сукна не жалілися на нестачу пряжі. А далі пішло-поїхало... Винахідник *Едмунд Карп्राйт* придумав механічний ткацький верстат. У 1769 р. шотландець *Джеймс Ватт* розробив паровий двигун. Разом із підприємцем Метью Бултоном з міста Бірмінгем вони в 1774 р. налагодили масове виготовлення парових машин. Оскільки ті працювали на кам'яному вугіллі, це «запустило» видобувну галузь, згодом — металургійну. Англія, яка ще донедавна закупувала залізо, відтепер не тільки ним себе

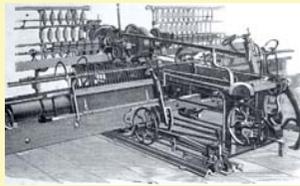

Розділ 5. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

забезпечувала, а й успішно продавала надлишки. Отож із винайденням парового двигуна відбувся перехід від ручної праці до машинної. Впродовж наступного століття саме машини «визначали» ступінь розвитку країн світу.

Прядка Джеймса Харгрівза «Дженні»

Механічний ткацький верстат, малюнок, 1775–1779 рр.

Парова машина Джеймса Ватта

Промислова революція покращила й без того заможне життя капіталістів. Водночас звичайні працівники на *фабриках* (підприємствах, де застосовували машини) зазнавали утисків. Діти та жінки трудилися нарівні з чоловіками, але за удвічі меншу платню. Невдоволеного могли одразу ж звільнити, а на його місце найняти іншого. Робітники із сім'ями тулилися в тісних помешканнях серед бруду й комах. З другого боку, нове господарювання, що вривалося в повсякдення європейців, потребувало пізнання та осмислення. Так зародилась економіка — наука, що вивчає відносини між людьми в галузі виробництва та закони, згідно з якими функціонує (працює) підприємництво (бізнес). Її започаткував британець *Адам Сміт*. Він уважав, що держава в жодному разі не має втручатися в промисловість і торгівлю, які живуть за своїми правилами. Як бачите, індустріальна революція змінила суспільство назавжди. Наймане робітництво перетворювалося в згуртовану верству, яка не лише усвідомлювала природні права людини на добробут, щастя, але й навчалась їх обстоювати. Промисловці ж невдовзі зрівнялися впливовістю навіть із монархами. Людство піднялося на ще одну сходинку...

Мовою історичного джерела

Уривки з книжки Адама Сміта «Багатство народів. Дослідження про природу та причини добробуту націй», 1776 р.: «...Кожна окрема людина постійно намагається знайти найвигідніше застосування капіталу, яким вона може розпорядитися. Вона має на увазі власну вигоду, а зовсім не вигоди суспільства. Та коли вона бере до уваги власну вигоду, це природно, або, точніше, неминуче приводить її до вибору того заняття, що є найвигіднішим для суспільства».

§ 19. Просвітництво. Індустріальна (промислова) революція

Міркуємо і діємо!

1. Чому зміни, що відбувалися в англійській промисловості, називають революційними? 2. Обміркуйте, чому з винайденням технічних пристроїв становище робітництва погіршувалося. 3. Як пов'язано зародження економіки як науки з поширенням ідей Просвітництва? Чому, на думку Адама Сміта, люди, працюючи для своєї вигоди, служать таким чином інтересам суспільства?

У той час, коли...

Тоді...

у світі

Друга половина XVII–XVIII ст. — поширення Просвітництва в Європі

Друга половина XVIII ст. — утвердження «освіченого абсолютизму» в деяких державах Європи; початок промислового перевороту в Англії

на теренах України

Друга половина XVII–XVIII ст. — існування української держави — Війська Запорозького (Гетьманщини)

Друга половина XVIII ст. — ліквідування Російською імперією української держави — Війська Запорозького (Гетьманщини)

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. **А.** Із запропонованих понять: «індустріальна (промислова) революція», «енциклопедисти», «класицизм», «масонство», «Просвітництво», «освічений абсолютизм» утворіть логічні пари на свій розсуд. **Б.** Доведіть фактами твердження про те, що «освічений абсолютизм» постав на ідеях Просвітництва.

3. **А.** Назвіть найвідоміші події, що відбулися в країнах Європи в період Просвітництва. **Б.** Покажіть на мапі країни, де утверджувався «освічений абсолютизм».

4. Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що «освічений абсолютизм» — це політика, спрямована на знищення або оновлення застарілих середньовічних порядків?

5. Оцініть, як вплинули ідеї Просвітництва та промислової революція на становище монархів, підприємців, землевласників, торговців, міщан, робітників, селян.

6. В Англії в обігу ще перебувають банкноти номіналами 20 фунтів із портретом Адама Сміта та 50 фунтів із портретами Метью Бултона і Джеймса Ватта. Послугуючись інтернетом, розгляньте купюри. Чому саме цих діячів зображено на реверсах банкнот? Кого зображено на аверсах?

§ 20. Австрійські володіння династії Габсбургів

Чи знаєте ви, що...

..... у 1774 р. австрійці заснували «Королівську греко-католицьку генеральну семінарію у Відні при Святій Варварі» («Барбареум»), що стала прикладом для подібного закладу в місті Львів, де, крім того, з 1784 р. діяв університет, при якому функціонував «Провізоричний науковий інститут в руській мові» («Студіум рутенум») для українських студентів;

..... у 1782 р. судно «Патріоті» здійснило перше плавання річкою Дунай та Чорним морем із міста Відень до міста Херсон, а в 1785 р. Австрія призначила туди ж свого першого генерального консула в Україні — Йоганна фон Розаровича;

..... у 1785–1790 рр., тобто через десятиліття після ліквідації Росією Запорозької Січі, близько 1 тис. козаків прийняли в австрійське граничарське (прикордонне) військо й поселили їх на кордоні в Сербії.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/eyn3Zu>

QR 20.1. Імператриця Марія-Терезія та її родина. **QR 20.2.** Як Йосиф II заснував українське місто Дніпро?

20.1. Як Австрія розвивалася після Тридцятилітньої війни?

Попри поразку в Тридцятилітній війні, австрійські Габсбурги залишалися однією з помітних династій Європи. Їм належали Тіроль, Штирія, власне Австрія, Богемія, Моравія, Хорватія. Їхні східні провінції обживали угорці, північні й південно-східні — слов'янські народи. Віденські монархи всіляко дбали про внутрішню злагоду та цілісність. У XVII ст. вони часто воювали переважно з Османською імперією. Вище вже мовилося про невдалу облогу турецькою армією міста Відень у 1683 р. Надалі австрійці розширювали території. В 1699 р. їм за умовами *Карловицького миру* з османами відійшли Угорщина, Трансильванія, частина Славонії.

В одному з попередніх параграфів ви дізналися про те, що Габсбурги «поділилися» на два відгалуження. У 1700 р. іспанська гілка «всохла», тож австрійські ерцгерцоги втрутились у війну за спадщину. Після тринадцятирічного конфлікту їм дісталися підіспанські Нідерланди, а також італійські міста й провінції Неаполь, Сардинія, Мілан та Ломбардія.

§ 20. Австрійські володіння династії Габсбургів

«Марія-Терезія з родиною», художник Мартін ван Мейтенс Молодший, 1754 р.

Імператор Карл VI Габсбург (1711–1740) до кінця життя очікував кровного наступника, бо син Леопольд, який народився в 1716 р., прожив шість місяців і помер від невідомої хвороби. Коли ж дружина Єлизавета-Христина Брауншвейг-Вольфенбютельська 13 травня 1717 р. народила доньку, батько розчаровано промовив: «Це лише дівчинка...». Намагаючись запобігти ситуації, яка сталася в Іспанії, він ухвалив *Прагматичну санкцію* — закон про успадкування. Передбачалося, що в разі «згасання» чоловічої лінії влада перейде спадкоємцям. Тому старшу **Марію-Терезію** готували до цієї події з підліткового віку. Вона, наприклад, відвідувала засідання державної ради. Але в 1740 р., щойно вступивши на «посаду», мусила змагатися з численними кандидатами на «австрійську спадщину» (детальніше — нижче і в наступних параграфах). Урешті стала повноправною королевою Угорщини, Богемії, Галичини та Володимирії і, як попередники, правителькою (щоправда, по чоловікові) Священної Римської імперії.

Міркуємо і діємо!

1. Знайдіть додаткову інформацію (окрім тієї, що в § 1) про роль українців в обороні міста Відень у 1683 р. 2. Згадайте випадки, коли внаслідок згасання династичних чоловічих ліній владу успадковували представниці жіночої статі. 3. Послугуючись інтернетом, дізнайтеся про дитинство Марії-Терезії.

20.2. Як Марія-Терезія та Йосиф II утілювали політику «освіченого абсолютизму»?

Імператриця Марія-Терезія (1740–1780) виявилась єдиною жінкою на австрійському троні впродовж тривалої історії Габсбурзької династії. Перебуваючи під впливом ідей Просвітництва, послідовно втілювала політику «освіченого абсолютизму». Вона встановила контроль за перебігом внутрішнього життя, перетворила «підданих володарів» у «підданих держави», долучила країну до європейських модернізаційних процесів, чим не допустила її відставання від основного суперника — сусідньої Пруссії.

Розділ 5. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

Насамперед за ініціативою Марії-Терезії реформували армію. Із 1748 р. туди набирали по-новому. Служба ставала пожиттєвою. Заснували військові академії, де готували офіцерів. Суди підпорядкували державі. Водночас запровадили цензуру, бо повелителька не терпіла вільнодумства. Щоб полегшити становище селян та містян, теж вдалися до ґрунтовних змін. Заборонили фізичні покарання. Для розвитку ремесел і торгівлі скасували внутрішні мита. Увели єдині банкноти, чим догодили підприємцям і торговцям. Натомість усі мали платити податки, зокрема й привілейовані верстви. Запровадили загальну початкову освіту: вчитися належало дітям віком від 6 до 12 років незалежно від знатності чи заможності їхніх сімей. Університети звільнили від впливу єзуїтів.

«Йосиф II оре поле біля села Славіковіце в Південній Моравії», гравюра, автор невідомий, 1769 р.

За кілька місяців до дев'ятнадцятиліття Марія-Терезія вийшла заміж за лотаринзького герцога Франца-Стефана. Народила 16 дітей, з яких десятеро пережили матір. Її син, Йосиф II (1780–1790), реформував державу ще настирливіше. У 1781 р. підтвердив обов'язкове початкове навчання та увів покарання за відмову від нього. Німецька мова отримала статус загальнонаціональної. Виданий у 1781 р. *Па-*

тент про толерантність урівняв усі віросповідання. Закрито монастирі й духовні ордени, що не займалися просвітою. В 1781–1785 рр. скасовано особисту залежність селян. Але землевласники цього не сприйняли. Католицькі духовники теж висловлювали невдоволення послабленням церкви. Тобто не всі верстви підтримували новаторства влади. Тому згодом деякі скасували.

Міркуюмо і діємо!

1. Згадайте перелік особистих якостей «освіченого монарха». Чи притаманні були такі якості Марії-Терезії та Йосифові II? 2. Чи відповідали реформи австрійських правителів ідеям Просвітництва? Обміркуйте в групах. 3. Обчисліть і запишіть у зошит, по скільки років правили Марія-Терезія та Йосиф II в Австрійській державі.

§ 20. Австрійські володіння династії Габсбургів

20.3. Чи відповідала австрійська зовнішня політика ознакам «освіченого абсолютизму»?

У тогочасній Європі, щоб здобути визнання, жінці-правительці доводилося діяти «по-чоловічому». У 1740 р., коли Марія-Терезія тільки-но посіла трон, розгорілася війна за «австрійську спадщину». Деякі країни, зокрема Пруссія та Франція, висловили претензії до віденської претендентки. На її боці виступила Англія. В результаті бойових дій у 1748 р. уклали *Ахенський мир*, що ціною втрати Сілезії підтвердив спадкові права австрійки. У 1772 р. вона взяла участь у першому поділі Речі Посполитої, внаслідок якого українські Галичина й частинка Волині відійшли до Австрії. Подейкують, що Марія-Терезія не підтримувала такі «незаконні» дії: навіть пустила сльозу, коли підписувала договір. Інший підписант, прусський король Фрідріх II, із цього приводу іронічно зазначив: «Плаче, але бере».

«Йосиф II», художник Йозеф Гікель, 1776 р.

Ще перед тим у Баварії «урвалася» місцева династія, тож невгамовна австрійська володарка забажала приєднати сусіднє *курфюрство* (князівство). У 1777 р. почалася «картопляна» війна, в ході якої головним суперником виступила Пруссія, яка теж цікавилася баварськими справами. Свою дивну назву це протиборство отримало за надзвичайну пасивність, адже вояки більше їли картоплю із запасів, аніж показували свою доблесть на полях битв. Після закінчення «війни» Австрія наростила лише незначні території.

Не зовсім блискуче провадив зовнішню політику Йосиф II. Через проблеми судноплавання річкою Шельда розпочав неуспішну сутичку з Нідерландами. Однак приязно ставився до російської «колеги» Катерини II, видаючи себе за її ревного союзника. Метою таких загравань було сподівання на участь у розподілі Османської імперії. Тому він, незважаючи на повстання в Бельгії, узяв участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., особисто очоливши власне військо. Це рішення виявилось фатальним для командувача. Невдачі та смертельна хвороба, яку отримав під час кампанії, змусили його повернутися до Відня, де, так і не оклигавши, покинув цей світ.

Розділ 5. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

Міркуємо і діємо!

1. У чому сутність війни за «австрійську спадщину»? 2. Прочитайте опис «картопляної» війни. Згадайте інші дивні назви воєн, що відбувалися в попередні історичні періоди. 3. Чому австрійські правителі намагалися підтримувати дружні відносини з Росією? Назвіть приклади їхніх спільних дій.

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1740–1780 рр. — правління Марії-Терезії в Австрійській державі

1780–1790 рр. — правління Йосифа II в Австрійській державі

на теренах України

1772 р. — перший поділ Речі Посполитої, включення Галичини, частинки Волині до австрійських володінь

1783 р. — закріпачення Росією селян Лівобережної та Слобідської України

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Як ви розумієте твердження: «Політика “освіченого абсолютизму” Марії-Терезії та Йосифа II підірвала усталені середньовічні порядки в Австрії»?

3. Відстежте на малі територіальні зміни Австрійської держави впродовж другої половини XVII — кінця XVIII ст.

4. **А.** Чому, незважаючи на доволі прогресивні реформи Марії-Терезії та Йосифа II, в Австрії не відбулася промислова революція? Обміркуйте в парах. **Б.** Пруський король Фрідріх II, який повсякчас ворогував із Марією-Терезією, визнав, що вона «робить честь як своїй статі, так і престолові, що його посідає». Поясніть, що означав вислів прусського монарха.

5. **А.** Оцініть наслідки реформ Марії-Терезії та Йосифа II, зокрема для під-австрійських українців. Яким було їхнє становище порівняно зі співвітчизниками, що проживали на теренах підросійської України? **Б.** Які з реформ Марії-Терезії та Йосифа II зміцнили позиції Української греко-католицької церкви в Галичині? Обміркуйте в парах або групах.

6. **А.** Послуговуючись інтернетом, укладіть історичні портрети Марії-Терезії і Йосифа II. **Б.** Використовуючи текст, ілюстрації параграфа, укладіть три тестові завдання для перевірки знань про Австрійську державу XVIII ст. «Оприлюдніть» свій тест у класі. Розв'яжіть ті, що вам запропонують.

§ 21. Королівство Пруссія

§ 21. Королівство Пруссія

Чи знаєте ви, що...

..... влітку 1657 р. посол бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма прибув до міста Чигирин, щоб запропонувати гетьману Богданові Хмельницькому підписати договір про дружбу, а в березні 1658 р. інший посланець,

Олександр-Ахіллес Мейн, прибув у столицю до гетьмана Івана Виговського, щоб примирити Військо Запорозьке та Річ Посполиту;

..... знаковою фігурою в історії козацької України став німець із Пруссії, генеральний гарматний осавул Фрідріх Кенігсек, який у 1708 р. командував обороною столиці Батурин від нападу московитського війська й помер від ран;

..... у квітні 1791 р. новгород-сіверський гурток організував таємний візит українського діяча, письменника Василя Капніста в місто Берлін, де той зустрівся з кабінет-міністром Пруссії Евальдом-Фрідріхом Герцбергом і просив про підтримку в повстанні проти Російської імперії.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/E7P2qm>

QR 21.1. Як пруські королі «картоплю садили»?

21.1. Як утворилося Пруське королівство?

Упродовж другої половини XVII ст. Священна Римська імперія підупадала. Поразка у Тридцятилітній війні закріпила за нею статус неспішної. Єдиного управління не існувало. Князівства та «вільні» міста провадили незалежну зовнішню політику. Династія Габсбургів утримувала владу, але цілісно ситуацію не контролювала. Не додавала єдності й релігійна конкуренція між католиками, лютеранами та кальвіністами.

На тлі такого занепаду виокремилася Бранденбурзько-Прусьська держава зі столицею в місті Берлін. Місцева правляча родина *Гогенцоллернів* вчасно приєднала Померанію і здобула вихід до Балтійського моря, що значно вплинуло на становлення господарства. *Курфюрст* (князь), герцог *Фрідріх Вільгельм (1640–1688)* уклав угоду зі знаттю. Вона зберігала привілеї, натомість відмовлялася від участі в управлінні й погоджувалася на збільшення податків (але тільки для селян та містян). Це рішення перетворило Бранденбург-Пруссію в абсолютну монархію. Повноваження

Розділ 5. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

ландтагу зникли, Фрідріх Вільгельм установив одноосібне правління, створив постійну армію. Водночас подбав про прокладання доріг, будівництво мануфактур, чим заслужив підтримку промисловців. Немає нічого дивного, що його син, відчуваючи впевненість, у 1701 р. коронував себе і прийняв ім'я *Фрідріх I (1688–1713)*. Нову країну називали лише Пруссією. Адже Бранденбург входив до Священної Римської імперії, тому вважався підлеглим імператорові. Натомість герцогство Пруссія «під Габсбургами» ніколи не перебувало, тому й обрало «незалежність» у назві.

Другий король, *Фрідріх Вільгельм I (1713–1740)*, якого прозвали «капралом» (нижче військове звання), спрямував зусилля на підготовку країни до війни. Він удосконалив армію. Уже від 10-літнього віку хлопчиків ставили на військовий облік. Служба тривала до двох років. Після її закінчення *рекрута* (солдата) приписували до округи, де той жив як звичайний селянин, але два-три місяці на рік відбував муштрування в

§ 21. Королівство Пруссія

казармах. Таким чином, дворянин, господар округи, у разі бойових дій отримував підготовлені підрозділи, що склалися з його власних селян. За таким всеохопним *мілітаризмом* (нарощуванням військової потужності) загубилися «мирні» ініціативи Фрідріха Вільгельма I. Зокрема, в 1717 р. ввели обов'язкову шкільну освіту. Кількома роками раніше чи не першими в Європі запровадили податки «на розкіш», на купівлю ювелірних виробів, що дозволило наповнити державну скарбницю.

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте, як формувалася роздроблена Священна Римська імперія. Як розвивалася Пруссія до середини XVII ст.? Чому обрано саме таку назву для об'єднаного королівства? 2. Як ви розумієте значення терміна «мілітаризм»? З якою метою Пруссія нарощувала військову міць? 3. Короля Фрідріха Вільгельма I прозивали «королем-солдатом», «капралом», «фельдфебелем на троні» (фельдфебель — нижче офіцерське звання). Поясніть, чому вживали такі прізвиська. Які заходи короля належать до «освіченого абсолютизму»?

21.2. Які реформи впроваджував Фрідріх II?

У Пруссії «освічений абсолютизм» уособлювався із **Фрідріхом II (1740–1786)**. Король був ерудованою людиною: писав французькою мовою, знав філософію, захоплювався ідеями Просвітництва, листувався з Вольтером, грав на флейті. Він скасував деякі «жорсткі» укази батька, відновив діяльність Берлінської академії наук. Також виявляв релігійну терпимість, причому не лише з гуманних міркувань, а й із господарських. Протестанти в сусідній католицькій Австрії тоді ще зазнавали утисків. Тому монарх і розраховував на умілих австрійців, які працювали б на новостворених пруських мануфактурах. Для поживлення грошового обігу засновували банки, для облаштування країни втілювали будівельні проекти — зводили мости, прокладали дороги й канали.

«Фрідріх II, король Пруссії», художник Шарль-Амедей-Філіп ван Лоо, 1763(9) р.

Розділ 5. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

Інші заходи Фрідріха II виявилися дещо суперечливими. Він запровадив необхідні закони (які, приміром, забороняли катування), перетворив судову гілку влади на справді незалежну. У 1777 р. селяни отримали право вільно успадковувати та розпоряджатися власним майном. Однак вони залишалися особисто залежними. Усі спроби хоч якось змінити їхній статус провалилися. Знать погрожувала ледь не повстанням. Король вимушено поступився: вищі верстви звільнялися від податків, зросла їхня роль при дворі та у війську. Дворяни так і залишилися панівною верствою, чи не єдиною опорою абсолютизму.

Пруський монарх продовжив також освітні реформи. Сільських дітей мало не примусово навчали грамоти. Засновували *реальні* (практичного спрямування) школи, де діти набували умінь ведення торгівлі, домашнього господарювання, ремесел або ж їх готували до державної служби (дещо схожі «реальні» заклади існують у Німеччині й сьогодні). Водночас Фрідріх II не відмовився від розбудови війська. Приділяв значну увагу озброєнню, стрійовим заняттям, бойовим навчанням. Докладав зусиль для організації розвідувальної служби, зв'язку, постачання, яке поглинало чималі кошти. У другій половині XVIII ст. пруська армія налічувала майже 150 тис. солдат і була чи не найчисельнішою в Європі.

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте перелік особистих якостей «освіченого монарха». Чи притаманні були такі якості Фрідріху II? 2. Із якою метою пруський король відчиняв «двері» своєї країни іноземцям? Чому реформи Фрідріха II були суперечливими? 3. Які заходи «освіченого абсолютизму» призвели до конфлікту із пруською знаттю? Чи був це конфлікт між старим і новим ладом? Обміркуйте в парах.

21.3. Яку зовнішню політику провадила Пруссія?

Мілітаризм як визначальна риса Пруссії не тільки не зник, але й укріпився. Ще в період правління Фрідріха Вільгельма I в скарбниці накопичили достатньо грошей для ведення воєн. Якщо «король-солдат» бойових дій уникав, то його наступник воював охоче. Своїм головним ворогом він уважав Австрійську державу, що й собі претендувала на лідерство серед німецьких земель. Позаяк династія Габсбургів усе ще порядкувала Священною Римською імперією, пруський король поставив за

§ 21. Королівство Пруссія

мету обмежити їхнє панування. Перше велике протистояння (за «австрійський спадок», про яке ви читали раніше) відбулося в 1740–1748 рр. і завершилося перемогою пруссів. До їхніх володінь перейшла заможна Сілезія.

Проте *Семилітня війна*, що тривала упродовж 1756–1763 рр., виявилася виснажливою для Фрідріха II. Йому довелося «змагатися» проти Франції,

Австрії, Швеції, Саксонії, Росії. Несподіваною союзницею стала Англія. Річ у тім, що незадовго до початку конфлікту австрійці допомагали захищати від французів місто ГанOVER, звідки походила правляча родина Британії. Оскільки Марія-Терезія вимагала за «охоронні» послуги надто високу плату, англійці опинилися

на протиборчій стороні. Союзники діяли неорганізовано, тож прусський король як досвідчений полководець завдав їм кількох відчутних поразок. Так, у 1757 р., в битві поблизу селища Лейтен, він вдало використав густий туман та вишикував свою армію так, щоби «невидимо» ударити проти австрійців. Ті, хоч і мали подвійну перевагу, зазнали неабияких утрат. Щоправда, втрутилися росіяни, наступ яких зупинити не вдалося. Вони захопили Східну Пруссію, а в 1760 р. — місто Берлін. Становище врятувала зміна правителя в Росії. Новий імператор Петро III захоплювався західним «колегою» та його вчинками, тому погодився на почесний мир. Опісля війну припинили інші її учасники.

Хоча семилітнє протистояння не принесло Фрідріху II завоювань, він не полишив намірів розширити територію. Свій погляд звернув на Річ Посполиту, яка у XVIII ст. занепадала. У 1772 р. Росія, Австрія і Пруссія здійснили перший поділ польсько-литовської держави. Пруссам дісталися Помор'є, Куявія, Великопольща, що їх одразу взяли примусово германізувати. Шляхтичів позбавили привілеїв, селян обклали високими податками, у школах упродовжували німецьку мову. Виснажуючи, але водночас облаштовуючи підконтрольні польські володіння, «гострячи» зуби на поки ще незалежні, прусський король готував ґрунт для майбутніх другого та третього поділів, що відбулися за його наступників.

Розділ 5. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

Міркуємо і діємо!

1. Назвіть війни за участю Пруссії та їхні наслідки для держави. 2. Який зв'язок між Семилітньою війною та поділами Речі Посполитої? Яких ознак набувала зовнішня політика Пруссії? 3. Послугуючись інтернетом, з'ясуйте ставлення Фрідріха II до культури та її діячів.

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1701 р. — проголошення королівства Пруссія в результаті об'єднання Бранденбургу та Пруського герцогства

1756–1763 рр. — розгортання Семилітньої війни

1740–1786 рр. — правління Фрідріха II в королівстві Пруссія

на теренах України

1701 р. — надання Києво-Могилянській колегії статусу академії

1764 р. — ліквідація російською імператрицею Катериною II гетьманської посади

1775 р. — зруйнування за наказом російської імператриці Катерини II Запорозької Січі

Ще раз про головне

Перевірте себе!

- Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
- Як ви розумієте твердження: «Пруські королі вірили в ідеї Просвітництва та намагалися втілити їх для розумного облаштування життя підданих»?
- А.** Обчисліть, скільки років правив Фрідріх II у Пруссії. Складіть відповідну хронологічну задачу. Випишіть у зошит події, що в цей період відбулися на українських теренах. Використайте підручник з історії України. **Б.** Відстежте на мапі територіальні зміни королівства Пруссія впродовж XVIII ст.
- А.** Чому з багатьох німецьких князівств саме Пруссія стала успішною державою? **Б.** Чому Фрідріха II вважають «першопрохідцем» «освіченого абсолютизму»?
- Використовуючи підручник та посібники зі скілької бібліотеки, опишіть зміни, які відбулися в повсякденному житті пруссів унаслідок упровадження ідей Просвітництва та заходів «освіченого абсолютизму».
- А.** Послугуючись інтернетом, укладіть історичний портрет Фрідріха II. **Б.** Короля Фрідріха II звали «Великим», «старим німцем», «картопляним королем», а він називав себе «першим слугою держави». Об'єднайтеся в групи й обговоріть походження і влучність цих прізвиськ-характеристик.

§ 22. Російська імперія

Чи знаєте ви, що...

..... усталений вислів «потьомкінські села», що означає показуху й обдурювання, пов'язаний із фаворитом Катерини II Григорієм Потьомкіним, який, бажаючи здивувати імператрицю під час її відвідин України в 1787 р., наказав

причепурити придорожні поселення, виставити напоказ працюючих та щасливих підданих, а все це насправді не відповідало дійсності;

..... уродженець міста Глухів, випускник Києво-Могилянської академії Олександр Безбородько, перебуваючи на посадах першого секретаря Катерини II, канцлера Павла I, вивів Росію у «вищу лігу» європейських держав, закріпив її присутність на Чорноморському узбережжі та в Криму, стримав експансію Швеції на півночі, спільно із сусідами поділив Річ Посполиту та здійснив чимало реформ усередині держави.

Додаткова інформація з теми

<https://is.qd/tQCc2c>

QR 22.1. Російське кріпацтво. Справа Дар'ї Салтикової.

22.1. Як імператриця Єлизавета Петрівна правила Росією?

Після смерті Петра I Росія поринула в династичну кризу. Попри те, що спадкоємцем вважався його онук Петро II, дід знехтував правом призначення наступника, чим потім скористалися різні угруповання. «Нові» дворяни (прибічники імператора) вступили в запекле протистояння за владу зі «старими», «доімперськими», які почувалися приниженими та прагнули відплати. Почався період *палацових переворотів* (1725–1762). Спершу на престолі опинилися дружина, потім онук Петра I, а згодом — племінниця Анна Іванівна. Її правління вважають періодом свавілля іноземців у Росії, які немилосердно грабували країну.

Донька Петра I, царівна **Єлизавета (1741–1761)**, за підтримки гвардії здійснила черговий палацовий переворот. Вона, як і Єлизавета I, королева Англії, вважалася незаконнонародженою, бо батьки на момент її появи не перебували в шлюбі. Утвердившись при «кермі», суттєво зменшила вплив іноземців, повернула до двору місцевих урядовців. Хоча в основному переймалася світським життям, а не державними справами, все ж зажила більшого авторитету порівняно з попередниками. У країні встановилася

Розділ 5. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

«Портрет імператриці Єлизавети Петрівни», художник Шарль-Амедей-Філіп ван Лоо, 1760 р.

стабільність, розвивалися науки й мистецтва. Немовби наслідуючи англійську тезку, російська Єлизавета теж відмовилася від заміжжя. Та фаворити біля неї «крутилися». Один із таких — українець Олексій Розумовський. За його сприяння козацька старшина домоглася відновлення посади гетьмана, яким призначили Кирила Розумовського, рідного брата царициного улюбленця.

Ще правлячи, Єлизавета визначила спадкоємцем онука Петра I, відомого як *Петро III*. Народжений у сім'ї німецького герцога, він не відчував особливої прихильності до Росії, навіть зневажав російщину. Дворяни не пробачили йому такої погорди. «Натреновані» постійними інтригами, усунули, а згодом і вбили імператора. Наступницею знову виявилася жінка — дружина Петра III, німкеня за походженням, лютеранка за віросповіданням **Катерина II (1762–1796)**.

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте період, коли Московію спіткала затьмяна династична криза. Як його називали? Чому в Росії практика палацових переворотів стала традиційною? 2. Які факти є спільними в життєписах англійської Єлизавети I та російської Єлизавети Петрівни? 3. Які «вигоди» отримала Гетьманщина від правління Єлизавети? Послугуючись інтернетом, дізнайтеся про роль родини Розумовських в історії Росії.

§ 22. Російська імперія

22.2. Якою була внутрішня і зовнішня політика Катерини II?

Посівши російський трон способами підступів і маніпуляцій, розумна та честолюбна Катерина II, врахувавши помилки чоловіка, пішла іншим шляхом. Досконало вивчила російську мову, вникла в російський світогляд, вислала із країни родичів-іноземців, щоб зайвий раз не дратувати дворян. Врешті досягла того, що ті якимось мимоволі забули про її німецьке походження та ставилися як до «матінки-государині».

Імператриця намагалася втілювати політику «освіченого абсолютизму». Проте насправді задовольняла запити знаті, а не потреби простих підданих. Переписувалася з просвітниками, зокрема з Дені Дідро і Вольтером. Насамперед взялася за судову систему (пригадуєте, так чинили в сусідніх країнах). Але оточення не зрозуміло, а тому й не оцінило нововведень. Ініціаторка ж, звинувативши суспільство в незрілості, відступила від намірів. Адміністративна (губернська) реформа вдалася більше. Її сутність — централізація влади. Російську імперію поділили на губернії, ті — на повіти. Цим ніби «позбулися» проблеми «співжиття» різних народів. Самобутні й чужорідні, вони «одним помахом пера» втрапили в межі зросійщених «провінцій». У 1785 р. «матінка-государиня» видала *Жалувану грамоту дворянству...*, якою дозволила

«Катерина II на прогулянці в Царськосільському парку», художник Володимир Боровиковський, 1794 р.

представникам підкорених еліт, як, наприклад, козацькій старшині чи польській шляхті, набувати дворянських титулів. Така-от вибірковість! Але, погодьтеся, вельми хитра, далекоглядна й корислива. Також монархиня оновила фінанси, впровадивши банкноти. Підтримувала науки й мистецтва. Загалом творила начебто привабливе життя, де, відповідно до ідей Просвітництва, кожен почувався б гідно. Хіба не так? Але Росія — країна парадоксів. Тому «розумне» володарювання виявилось нещадним до простолюду. Ба більше, тоді, коли в Австрії і Пруссії послаблювали залежність селян, на теренах Російської імперії впроваджували кріпацтво. Так, у 1783 р. закріпачили сільських жителів українських Лівобережжя та

Розділ 5. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

Слобожанщини. Натомість, щоб задобрити вельмож, їх звільнили майже від усіх повинностей, а також роздали відібрані в церкві землі й майно. Період правління Катерини II росіяни називають «золотим віком». Однак постає запитання, для кого той вік був насправді «золотим»?

Тогочасна Росія вела експансіоністську зовнішню політику. Імперія невпинно розширювала власну територію за рахунок поневолення довкільних народів. Унаслідок вдалої російсько-турецької війни 1768–1774 рр. і втручання в кримські справи впродовж 1781–1783 рр. вона завоювала вихід до Чорного моря в гирлах річок Дніпро та Південний Буг і приєднала Кримське ханство. Воднораз знищувала українську державність. У 1764 р. Катерина II скасувала посаду гетьмана, а в 1775 р. наказала ліквідувати Запорозьку Січ. Долучилася самодержиця й до розподілів Речі Посполитої, урвавши собі її обширні простори. Також захопила Північний Кавказ, частину Казахстану та навіть Аляску. Отже, як бачите, XVIII ст. стало мегавдалим для Росії. Вона не лише вийшла в лідери, а й заявила про себе як про потужного гравця на світовій шахівниці.

Мовою історичного джерела

Уривок із листа Катерини II князю Олександрові В'яземському з нагоди його призначення на посаду генерал-прокурора Сенату, лютий 1764 р.: «...Мала Росія, Ліфляндія, Латвія і Фінляндія, Карелія суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями... Ці провінції треба зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в ліс... Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів щезли».

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте перелік особистих якостей «освіченого монарха». Чи притаманні були такі якості Катерині II? 2. Доведіть, що Катерина II творила імперію могутню, але жорстоку в ставленні до підданих. 3. Як приклад України «свідчить» про те, що зовнішня політика Росії була загарбницькою?

22.3. У чому суперечності політики Російської імперії?

Вочевидь ви вже зрозуміли, що Росія — країна суперечностей. Її правителі, показово наслідуючи європейські традиції, насправді дбали лише про свої інтереси. Це в політиці називають подвійними стандартами, або

§ 22. Російська імперія

підміною понять: коли говорять одне, а чинять інше. Так, за Катерини II нібито втілювали ідеї «освіченого абсолютизму», але по-особливому... Тоді, коли в Європі забороняли тортури, в Російській імперії теж... забороняли скаржитися на поміщиків, які катували власних селян. Тоді, коли в Європі утверджували право особистої свободи, в Росії впроваджували кріпацтво. У той час, коли «освічені» монархи «ламали голови» над тим, як покращити добробут своїх підданих, російські самодержці аж ніяк не переймалися долями «маленьких» людей. Узагалі нехтування людськими життями на користь величчя й могутності імперії стає звичкою її можновладців.

«Європейські лідери зі змішаними почуттями спостерігають за кроками Катерини II», французька карикатура «Імперський крок», автор невідомий, 1792 р.

Ще однією прикметною рисою російських очільників була та, що їхні вчинки залежали не від потреб держави, а від особистих зацікавлень і вподобань. Царі й імператори не дотримувалися послідовності в управлінні. Тому здобутки одних, які давалися нелюдськими зусиллями, з легкістю перекреслювали їхні наступники. Саме так можна трактувати, скажімо, кінець Семилітньої війни. Завдавши нищівної поразки пруській армії і заволодівши частиною території королівства, захопивши Берлін, Петро III просто... наказав власному військові повернутися.

У XVIII ст. відбулися певні зрушення в російських освіті, науках та мистецтвах. У 1755 р. постав Московський університет. Неймовірно пишно розбудовували столицю Санкт-Петербург. Із віддалених окраїн туди, до імператорського двору, виманювали обдарованих митців. Росіяни цілком справедливо пишуться своїм видатним земляком — *Михайлом Ломоносовим* — винахідником, ученим-натуралістом, гуманітарієм, письменником, митцем. До слова, один рік він навчався в Києво-Могилянській академії. А ще — обгрунтував антинорманську теорію походження Русі.

Розділ 5. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

Міркуємо і діємо!

1. Чи стала Росія державою з європейськими цінностями? Чому її називають крайною суперечностей? 2. Як російські владоможці ставилися до підкорених народів? 3. Дізнайтеся погляди Михайла Ломоносова про вплив норманського чинника на походження та державотворення Русі.

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1725–1762 рр. — періоди палацових переворотів у Росії

1741–1761 рр. — правління Єлизавети Петрівни в Російській імперії

1762–1796 рр. — правління Катерини II в Російській імперії

на теренах України

1727–1734 рр., 1750–1764 рр. — гетьманування відповідно Данила Апостола та Кирила Розумовського

1734–1750 рр. — порядкування російського «Правління гетьманського уряду» в українській державі

1764–1785 рр. — ліквідування Російською імперією української державності

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. **А.** Продовжте думки: «Тоді, коли в Європі забороняли, в Росії _____», «Тоді, коли в Європі дозволяли, в Росії _____». **Б.** Поясніть, як ви розумієте слова Тараса Шевченка: «Це той Первий, що розпинав нашу Україну, а Вторая dokonala вдову-сиротину. Кати! Кати! Людоїди! Наїлись обоє...».

3. **А.** Обчисліть, по скільки років правили Єлизавета Петрівна та Катерина II в Росії. Складіть відповідну хронологічну задачу. Випишіть у зошит події, що в цей період відбулися на українських теренах. Використайте підручник з історії України. **Б.** Відстежте на мапі територіальні зміни Російської імперії впродовж XVIII ст.

4. **А.** Чому в Росії не відбулася промислова революція? **Б.** Чи перетворилася Російська імперія в державу з європейськими цінностями унаслідок реформ, здійснених Катериною II?

5. Опрацювавши рекомендовані вчителем посібники зі шкільної бібліотеки, дізнайтеся, які зміни відбулися в повсякденному житті росіян унаслідок заходів «освіченого абсолютизму».

6. Підготуйте й укладіть колаж ілюстрацій, які відображали б розвиток російської культури впродовж XVIII ст. Організуйте виставку колажів у класі.

§ 23. Міжнародні відносини

Чи знаєте ви, що...

..... за версіями деяких вітчизняних дослідників, керівник польського визвольного повстання Тадеуш Костюшко походив із давнього спольщеного українського роду, народився в помісті Сехновичі на Берестейщині, а ще —

широ кохав Теклю Журовську, доньку жидачівського хорунжого, який мешкав неподалік міста Меджибіж теперішньої Хмельницької області;

..... у 1796 р. німецько-австрійський історик Йоганн-Крістіан фон Енгель у книжці «Історія України та українських козаків» уперше наголосив, що «Україна була граничною межею, яка відділяла культурну Європу від дикої Азії».

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/XK7Fit>

QR 23.1 Зародження міжнародної торгівлі.

23.1. Які війни розгорталися в Західній Європі впродовж XVIII ст.?

Майже пів століття тримався порядок, установлений Вестфальськими угодами після Тридцятилітньої війни. Однак розподіл сил у Європі змінювався: старі «гравці» поступалися новим, роблячи це вкрай неохоче. Тож, як ви здогадуєтеся, XVIII ст. європейці зустріли війною. В Іспанії помер останній представник панівної династії, тому в 1701–1714 рр. розгорівся конфлікт за «іспанську спадщину». Його затіяли французькі Бурбони та австрійські Габсбурги. Обидві сторони «воювали» здебільшого політичними засобами, бо прагнули здобути трон та зберегти сили. Тому до великих битв справа не дійшла. Урешті підписали *Утрехтський договір*. За його умовами, в Іспанії утверджувалися Бурбони, яких представляв Філіп V Анжуйський. Ця «піррова перемога» (адже супротивники отримали більше) продемонструвала, що Франція втрачала роль європейської лідерки.

Міжнародну ініціативу перехоплювали Пруссія та Австрія. Саме вони обопільно змагалися за першість. У 1740 р. помер Карл VI, правитель австрійців. Владу успадкувала його донька Марія-Терезія. Деякі монархи-чоловіки під приводом невдоволення конкуренткою-жінкою вирішили пошматувати володіння Габсбургів. Так розпочалася війна за «австрійську

Розділ 5. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

спадщину», яка тривала впродовж 1740–1748 рр. Проти віденського двору «виступив» прусський, очолюваний Фрідріхом II. Але імператриця не розгубилася й домовилася з Росією, Англією, Нідерландами, Саксонією про підтримку. У результаті вона зберегла території, втративши лише Сілезію та децидую італійських володінь. Хоч перевагу отримав король пруссів, у 1748 р. він відступив, визнавши законним спадкоємцем чоловіка Марії-Терезії.

§ 23. Міжнародні відносини

Закінчення змагання за «австрійську спадщину» не розв'язало проблем у відносинах між європейськими державами. Вони готувалися до чергових випробувань. У середині XVIII ст. відбулася так звана «дипломатична» революція — сформувалися нові непримиренні коаліції. Тій, куди ввійшли князівства Священної Римської імперії, Австрія, Франція, Іспанія, Росія, Швеція, Саксонія, протистояли потужні Пруссія та Англія. Між «представниками» обох таборів спалахнула *Семилітня війна (1756–1763)*. Бойові дії велися в Америці, Європі, Африці, навіть в Індії та на Філіппінських островах. На різних континентах протиборство завершилося теж по-різному. Англія перемогла Францію і приєднала чималі заокеанські території — в Канаді й інші. Іспанія отримувала від Франції Луїзіану, але віддала англійцям острів Менорка. Ці набутки і втрати закріпив англійсько-французько-іспанський мир, укладений *10 лютого 1763 р. в місті Париж*. Прусська армія програла російській. Репутацію короля Фрідріха II врятував імператор Петро III, про що мовилося в попередніх параграфах. Тож *15 лютого 1763 р.* Австрія і Пруссія погодили *Губертсбурзький мирний договір*, що, по суті, означало відновлення довоєнного стану. Які висновки можна зробити із цих подій? З одного боку, Англія, чи вже Велика Британія, утвердилась як могутня морська держава, різко ослабла роль Франції, на лідерські позиції вийшли Пруссія, Австрія та Росія. З другого боку, жодна з країн не здобула бажаної першості. А отже, наступних суперечок залишалося чекати недовго.

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте умови Вестфальського миру. Чому він виявився не надто тривалим?
2. Як ви розумієте значення словосполучень «баланс сил», «європейська рівновага»? Поясніть. 3. Чи можна стверджувати, що після Семилітньої війни встановився баланс сил у Європі?

23.2. Як розшматовували Річ Посполиту?

Від початку XVIII ст. Річ Посполита захлиналася в політичних та господарських проблемах. Магнати, які боролися за владу, не бажали йти на компроміси. Засідання сейму щораз зривалися. Дров у вогнище підкидала вперта середня шляхта. У країні запанував безлад, жодні реформи не втілювалися. Міцної армії теж не було. Проблемною ситуацією не зарікалися скористатися сусіди, зокрема Пруссія, Австрія та Росія. Їм не

Розділ 5. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

одразу вдалось домовитися, тому до пори лише заважали одна одній. Водночас на півдні дедалі слабшав вплив Османської імперії, і російські дипломати вирішили діяти невідкладно.

У 1772 р. Пруссія, Австрія та Росія вперше поділили Річ Посполиту. Династія Габсбургів захопила Малопольщу, Руське, Белзьке воєводства, дотичні до них частини Подільського і Волинського. Пруссія отримала Помор'я, частини Куявії та Великопольщі. До Російської імперії відійшли землі Східної Білорусі. Польські патріоти з жахом спостерігали за крахом батьківщини, яка продовжувала існувати в обрізаних кордонах. **3 травня 1791 р.** сейм ухвалив **Конституцію**, згідно з котрою країна оголошувалася конституційною монархією. Основний закон запроваджував особисті свободи та рівні права, збільшував армію, розширював можливості для підприємців. Колишній знаті таке не сподобалось, а звільнення селян (утім, і українських) узагалі налякало. Тому конституційна спроба не справдила очікувань, не розв'язала наявних проблем, і в 1793 р. відбувся другий поділ Речі Посполитої. Ласі шматки її земель відхопили Росія (Київщина, Брацлавщина, Поділля, Східна Волинь) і Пруссія (міста Гданськ, Торунь, решта Великопольщі, Куявії, частина Мазовії).

У відповідь вибухнуло польське національно-визвольне повстання, яке очолив *Тадеуш Костюшко*. Повстанцям протистояли прусська та російська армії. У червні 1794 р., у нещасливій для поляків битві поблизу містечка Мацейовіце, їхнього легендарного командувача, генерала, учасника війни за незалежність Сполучених Штатів Америки поранили та захопили в полон. За переказом, падаючи з коня, він вигукнув: «Кінець Польщі!». І справді, у 1795 р. Росія, Пруссія та Австрія втретє перекроїли Річ Посполиту. До володінь Габсбургів відійшли місто Краків, Холмщина, Південне Підляшся. Решту власне польських, литовських, білоруських і українських земель (Західна Волинь) відібрали Пруссія та Росія.

Мовою історичного джерела

Уривок із таємної статті до конвенції про третій поділ Речі Посполитої, 1797 р.: «...З огляду на необхідність усунути геть усе, що може оживити пам'ять про існування Польського королівства, ... високі договірні сторони погодилися ... ніколи не вводити до своїх титулів ... вказівку на назву Польського королівства, що має залишитися придушеним від нині на віки вічні».

§ 23. Міжнародні відносини

Міркуємо і діємо!

1. Як ви вважаєте, у чому полягали причини занепаду Речі Посполитої? 2. Чому Конституція 1791 р. не врятувала Річ Посполиту? 3. Чому правителі Пруссії, Австрії та Росії вирішили: «Ніколи не вводити до своїх титулів ... вказівку на назву Польського королівства»? Обміркуйте в групах.

23.3. Як Османська імперія втрачала могутність?

Воєнна поразка турків під Віднем у 1683 р. зупинила їхній наступ на Європу. Османська імперія втрачала підтримку колишніх союзників. Як у випадку з Річчю Посполитою, сусіди взялися «гострити зуби» на ослаблену країну. Султани поступалися європейським монархам, погоджуючись на не вигідні угоди. Зокрема, в 1699 р., за *Карловицьким миром* вони повернули Угорщину й Трансильванію Австрії, Поділля — Речі Посполитій, а півострів Пелопоннес і Далмацію — Венеційській республіці. Надалі Московія-Росія наступала на Північне Причорномор'я, Австрія невпинно просувалася вздовж річки Дунай. Постійні воєнні кампанії виснажували імперію «двох морів, двох континентів».

«Мрії імператриці Катерини II», художник Річард Ньютон, 1791 р.

Підлеглі османам християнські народи дедалі гучніше висловлювали прагнення до відокремлення. Особливо вибухонебезпечними видавалися події на Балканському півострові, де інтереси слов'янських спільнот збігалися із загарбницькими планами російських самодержців. Перші тривожні дзвони для османського володарювання в регіоні пролунали після укладання *Кючук-Кайнарджійського (1774 р.)* та *Ясського (1791 р.)* російсько-турецьких мирних договорів. Кримське ханство, яке в 1774 р. отримало формальну незалежність, перестало існувати в 1783 р., підкорене теж Росією. Просуваючись Північним Причорномор'ям, вона відкрила «коридор» через Дунай до Болгарії. Наприкінці XVIII ст. у Санкт-Петербурзі не сумнівалися, що спадщина візантійських імператорів разом із Константинополем (Стамбулом) опиниться в руках наступника Катерини II.

Розділ 5. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

Отже, на завершення Ранньомодерної доби різючі зміни у світі стали неминучими. В Британії відбувалася промислова революція. У Франції утверджувалися гасла рівності, свободи й братерства. В Австрії покращували добробут підданих. Королівська Пруссія зміцнювала позиції в німецьких землях. У Сполучених Штатах Америки розбудовували незалежну державу. Імперська Росія обрала шлях завоювань.

Міркуємо і діємо!

1. Назвіть внутрішні та зовнішні причини ослаблення Османської імперії. Яку роль у цьому відіграла Росія? Поясніть на прикладі карикатури. 2. Як розвивалися відносини Османської імперії з християнськими країнами? 3. Перегляньте попередні параграфи і назвіть характерні риси європейських країн наприкінці XVIII ст.

У той час, коли...

Тоді...

у світі

3 травня 1791 р. — ухвалення Конституції Речі Посполитої

на теренах України

1791 р. — укладання російсько-турецького Ясського миру, остаточне захоплення Росією Криму та українського межиріччя Південного Бугу і Дністра

Ще раз про головне

Перевірте себе!

- Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
- З'ясуйте та поясніть значення понять «війна за спадщину», «розшматування польського "пірога"», «конституція», «конвенція».
- Покажіть на політичній мапі світу територіальні зміни впродовж XVIII ст. Назвіть країни, які зайняли лідерські позиції, та ті, які опинилися перед загрозою існування.
- Заповніть таблицю «Європейські війни XVIII ст.». Якщо знаєте, додайте інші.

	Причини	Перебіг подій	Наслідки
Війна за «іспанську спадщину»			
Війна за «австрійську спадщину»			
Семилітня війна			

- Як поділи Речі Посполитої вплинули на становище українського народу?
- Намалюйте мапосхему: «Поділи Речі Посполитої та розшматування українських територій наприкінці XVIII ст.». Результати роботи обговоріть у класі.

§ 24. Сполучені Штати Америки

Чи знаєте ви, що...

..... Тарас Шевченко в поемі «Юродивий» згадав американську державу як орієнтир для українського суспільства: «...Ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом? А діждемось-таки колись!», а через півтора століття

ці слова цитував президент Сполучених Штатів Америки Білл Клінтон, який виголосив промову на Михайлівській площі в місті Київ під час візиту в Україну; ..... історик Михайло Кірсенко повідомляє, що в армії Джорджа Вашингтона воювали руси-українці Петро Полин, Іван Мох, Іван Отаман; ..... національний герой Сполучених Штатів Америки, один із засновників американських військово-морських сил Джон-Поль Джонс (Чорний корсар) після закінчення війни за незалежність у званні контрадмірала командував вітрильною ескадрою російського Чорноморського флоту, а також був урочисто посвячений у запорожці, сприймав і дотримувався козацьких звичаїв.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/hXORDQ>

QR 24.1. Байка про те, як Джорджа Вашингтона хотіли помідором отруїти.

24.1. Як Англія облаштовувала власні колонії в Америці?

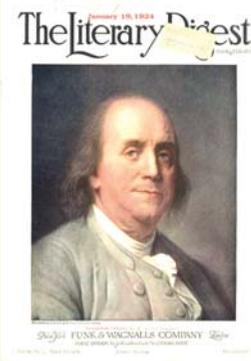
Ще від XVI ст. Англія розвідала землі Північної Америки, але освоювати їх почала лише в 1608 р., коли група переселенців заснувала місто *Джеймстаун*, столицю першого *штату* (регіону) — *Вірджинія*. У 1620 р. до американського узбережжя пришвартувався вітрильник «*Мейфлавер*» («*Травнева квітка*»), на якому перебували сім'ї англійських пуритан. Гнані на батьківщині, вони сподівалися знайти «щастя» в Новому світі. За океан переселялися також ірландці, шотландці, нідерландці, німці, французи. На кінець XVIII ст. в заатлантичних *колоніях* (поселеннях) опинилися майже 4 млн європейців. А що з індіанцями? Із ними вели тривалі запеклі війни.

Кожну колонію очолював *губернатор*. Його призначали з метрополії. Діяли *асамблеї* — представницькі збори, до участі в яких не допускали тубільців та жінок. Дворяни, землевласники, підприємці, купці уживалися з лікарями, ремісниками, містянами, селянами. На «дні» суспільства перебували раби, яких завозили з Африки для сільськогосподарських робіт. Поряд

Розділ 5. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

співіснували *сервенти* — «європейські» бідняки, які потрапляли в тимчасове рабство, щоб відпрацювати певні борги, зобов'язання чи свою вартість.

«Бенджамін Франклін»,
художник Джозеф
Дуплессі, 1785 р.,
обкладинка часопису
«Літературний дайджест»,
19 січня 1924 р.

У середині XVIII ст. англійські колонії в Північній Америці перетворилися в присілки, села, розрослися у великі заможні міста. Родючі ґрунти, поклади корисних копалин давали шанси розбагатіти. Та лондонські можновладці обмежували права колоністів. Їм забороняли брати участь у громадській діяльності, створювали перешкоди в підприємстві, торгівлі. Натомість обтяжували податками, загалом сприймали переселенців як споживачів англійських товарів. Водночас із Європи проникали ідеї Просвітництва та наростало прагнення до незалежності. Такі думки поширював *Бенджамін Франклін* (*1706–†1790) — прихильник свобод, прав людини, віротерпимості, ворог рабства та Англії, від 1706 р. — королівства Великої Британії. Останньою краплею терпіння для американців виявився гербовий збір — додаткова плата за будь-які документ, торгіву угоду чи навіть газету. Протест вибухнув у місті Бостон. У 1773 р. кілька відчайдухів, роздратованих британським нахабством, проникли на комерційний корабель та викинули у воду привезений чай, бо на нього наклали несправедливе мито. Подія отримала назву «*Бостонське чаювання*» і призвела до війни за незалежність.

Міркуємо і діємо!

1. Поміркуйте, чому Сполучені Штати Америки називають країною «вигнанців» або «біженців». 2. Як переселенці облаштовували своє життя на Американському континенті? Як вони уживалися з індіанцями? Чому конфліктували з британською владою? 3. Послугуючись інтернетом, довідайтеся про різнобічні таланти Бенджаміна Франкліна. Які з його винаходів використовують сьогодні?

24.2. Як американці воювали за незалежність?

Восени 1774 р. в місті Філадельфія представники 12-ти з 13-х британських колоній утворили перший *Континентальний конгрес* для коор-

§ 24. Сполучені Штати Америки

динації опору. Конгресмени підтвердили підвладність короні, але водночас заявили, що не потерплять зазіхань на свої життя й волю. Стало відомо, що метрополія скерувала додаткові кораблі із солдатами для приборкання непокірних. І тоді, на другому Континентальному конгресі (1775 р.) створили незалежний уряд та обрали головнокомандувачем *Джорджа Вашингтона* (*1732–†1799). Він укомплектував боєздатну армію, яка успішно протистояла нападникам. Події, що розгорталися, американці вважали революцією, а британці сприймали як війну за визволення.

4 липня 1776 р. проголошено **Декларацію про незалежність** — документ, згідно з яким 13 колоній у Північній Америці ставали вільними **Сполученими Штатами Америки** (США), розриваючи з королівством Велика Британія. Чималу частину важливого тексту написав прихильник ідей Просвітництва *Томас Джефферсон* (*1743–†1826), відомий також як третій президент США. «Моя батьківщина там, де є свобода!» — сказав він, проголошуючи основний принцип побудови держави. Отже, ви розумієте, чому саме четвертого липня американці святкують день народження своєї країни. Декларація, щоправда, в останній момент зазнала виправлення — деякі депутати наполягли, щоб вилучити слова про скасування рабства.

«Паризький мир», художник Бенджамін Вест, 1783 р.

Проголошення окремішності, однак, не зупинило війну. Британці захоплювали місто за містом. Армія Джорджа Вашингтона терпіла поразки. Повсталим потрібен був союзник. Таку роль погодилася зіграти Франція, флот якої перекрив постачання продуктів і зброї своїм одвічним суперником. Долучилися також іспанці й нідерландці. Американський головнокомандувач пообіцяв, що кожен його солдат отримає земельну ділянку після закін-

чення бойових дій. Тож охочих переїхати за Атлантичний океан і повоювати за винагороду побільшало. У жовтні 1781 р. колонії здобули вирішальну перемогу в битві поблизу міста Йорктаун. Щоправда, за межами штатів ще два роки велися сутички між англійцями та французами. **3 вересня 1783 р.** у місті Париж лондонський двір погодився на мир, яким визнав незалежність

Розділ 5. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

північноамериканської держави. Від її імені договір підписував також Джон Адамс, що згодом став другим президентом.

Мовою історичного джерела

Уривок із Декларатії незалежності США, 4 липня 1776 р.: «...Ми вважаємо за самоочевидні істини, що всіх людей створено рівними; що Творець обдарував їх певними невідбірними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення щастя; що уряди встановлюються між людьми на те, щоб забезпечувати ці права, а влада урядів походить зі згоди тих, ким вони управляють».

§ 24. Сполучені Штати Америки

Міркуємо і діємо!

1. Чому Франція, Нідерланди та Іспанія підтримали бунтівні американські колонії?
2. Чи насправді Декларація незалежності США, проголошуючи рівність від народження, враховувала інтереси всіх верств тогочасного американського суспільства?
3. Послугуючись інтернетом, з'ясуйте, чому на картині «Паризький мир» «відсутні» деякі діячі. Завдання виконайте в парах.

24.3. Які особливості державного устрою США?

Під час воєнних дій представники різних штатів вагалися, чи варто об'єднуватися в цілісну країну, чи краще зберегти союз незалежних держав. Проект **Конституції** підготував Бенджамін Франклін. У **1787 р.** конгресмени схвалили її в місті Філадельфія. США стали федерацією — союзом штатів, де місцева влада користувалася значними повноваженнями. Законодавча роль належала *Конгресу*. Він складався із *Палати представників* і *Сенату*. Мешканці кожного штату обирали двох сенаторів і певну кількість депутатів нижньої палати залежно від чисельності населення. Виконавчу владу відокремили. Конституція передбачала також посаду президента, якого вибирали раз на чотири роки. У 1789 р. першим президентом США став Джордж Вашингтон.

Титульний бік
Державної печатки
США із зображенням
великого герба

Зворотний бік
Державної печатки
США

У **1791 р.** Конституцію доповнив **Більш про права**. Цей документ — перші поправки до Основного Закону молодій державі. Вони утверджували свободи зборів і друку, віросповідання, недоторканність особи та приватної власності. Дозволяли володіти зброєю — людина, на думку американців, повинна себе захищати. Поправки

чинні до сьогодні, хоча минуло понад два століття. На жаль, представники південних штатів виступили проти заборони рабства. Величезні сільськогосподарські угіддя Півдня США — *плантації* — оброблялися руками африканських невольників. Ця праця тамтешнім землевласникам приносила надто великі прибутки, аби від них відмовитися.

Розділ 5. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

Ще однією особливістю нової держави було те, що поміж американців переважав протестантизм. Парафіяни різних протестантських церков сумлінно ставилися до праці та жили ощадливо. Здобути багатства вважалися ознакою Божої милості. Інші релігії не заборонялися. Загалом, США розвивалися як найдемократичніша спільнота кінця Ранньомодерної доби.

Міркуємо і діємо!

1. Чому документ, який містив поправки до Конституції, назвали *Біллем про права*?
2. Чому, незважаючи на протести суспільства, рабство таки збереглося в США?
3. Які чинники сприяли тому, що США долучилися до найпотужніших держав світу?

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1775–1783 рр. — розгортання війни за незалежність США

4 липня 1776 р. — ухвалення Декларації незалежності США

1787 р. — ухвалення Конституції Сполучених Штатів Америки

1791 р. — ухвалення Білля про права, що доповнив Конституцію США

на теренах України

1775 р. — зруйнування російським військом Запорозької Січі

1775 р. — заснування українськими козаками Задунайської Січі

1788 р. — створення урядом Росії «війська вірних козаків» Чорноморських

1793 р. — здійснення другого поділу Речі Посполитої, захоплення Росією українського Правобережжя

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Поясніть значення слів і словосполучень «війна за незалежність», «Конституція», «Біль про права», «Конгрес», «Сенат», «штат».
3. Обчисліть, скільки тривала війна за незалежність у США. Через скільки років після проголошення незалежності країни ухвалені Конституція, Біль про права?
4. У чому полягали причини розгортання війни за незалежність США?
5. Оцініть наслідки ухвалення Конституції та Білля про права в США для розвитку світової демократії.
6. Американський історик Річард Морріс назвав сімох основних «батьків-засновників» США. Послугуючись інтернетом, з'ясуйте їхні імена та прізвища. Укладіть їх історичні портрети.

Розділ 6

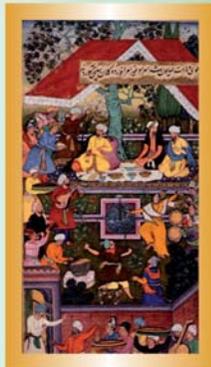
СХІДНИЙ СВІТ У XVI–XVIII СТ.

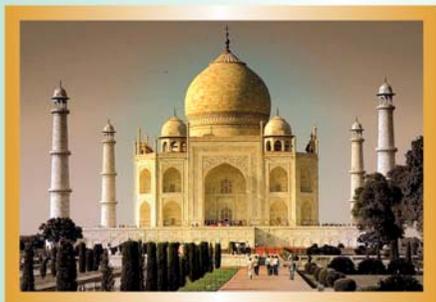
*«Імператорське полювання»,
художник Джузеппе Кастільйоне,
друга третина XVIII ст.*

*«Чайна церемонія»,
дерево, гравюра,
художник Ісода Корюсай,
кінець XVIII ст.*

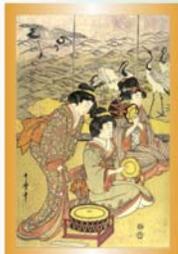
*«Банкет Бабура
в місті Кабул
із нагоди
народження
сина Хумаюна»,
мініатюра
з рукопису
«Бабур-наме»
(«Книги Бабура»),
остання чверть
XVI ст.*

*Мавзолей Тадж-Махал, архітектор Устад-Іса
та інші, друга третина XVII ст., місто Агра, Індія*

*Токуґава Ієясу —
засновник сьогунату
Едо, 1601 р., музей
Едо-Токіо, місто Токіо,
Японія*

*«Три жінки з
музичними
інструментами»,
художник Кітаґава
Утамаро, 1794–1797 рр.*

§ 25. Індія та Персія

Чи знаєте ви, що...

..... деякі історики й географи повідомляють про українського козака Якова Малика, який у середині XVI ст. став великим візиром західноіндійського князівства Гуджарат і відіграв помітну роль у посиленні його обороноздатності;

..... у 1615 р. італієць П'єтро делла Валле перебував при дворі перського шаха Аббаса I Великого, де відстоював ідею «козацької республіки» довкола міста Трапезунд, що дало б змогу відкрити й контролювати новий торговий шлях з Азії в Європу; .....

..... у 1619 р. за дорученням отамана реєстровців Оліфера Голуба вісім із сорока козаків пробралися через грузинські терени до Ірану, де із шахом Аббасом I Великим домовлялися про укладення антитурецької унії.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/JuhNxR>

QR 25.1. Історія Тадж-Махалу.

25.1. Як Акбар I правив державою Великих Моголів?

«Акбар I Великий», мініатюра, художник і дата невідомі

Ще в Середньовіччі європейці контактували з народами Азії, насамперед вели взаємну торгівлю. У Ранньому Новому часі комерція активізувалася, від чого позбавилися інші зв'язки. Європейські королі, звісно, бажали поширити впливи на азійські терени, але їхні володарі всіляко опиралися. Кожен із них оберігав власні статки, здобутки, спокій своїх підданих від настирливих чужоземних зазіхань.

Наприкінці XIV ст. монгольський хан *Тимур* (*Тамерлан*) спустошив Делійський султанат. У 1526 р. *Бабур*, нащадок Чингісхана, онук Тимура, знищив владу султанів та заснував **імперію Великих Моголів (1526–1857)**. Її правителі величали себе падишахами, тобто імператорами, і вважалися абсолютними монархами. Один із них — Абуль-Фатх Джалалуддін Мухаммад Акбар, відомий як **Акбар I Великий (1556–1605)**, приєднав Північну й Центральну Індію, Афганістан. Намагався

§ 25. Індія та Персія

забезпечити мир усередині. Причому не примусом, а навпаки, не порушуючи традицій і звичаїв підкорених народів, не знищуючи місцевої знаті. Він навіть скасував податки для немусульманського населення. Сприяло згоді й те, що юдаїзм, християнство, іслам, індуїзм і буддизм однаково шанувалися в імперії. В ній не склалося феодалних відносин європейського зразка, адже землю разом із залежними селянами, хоч і отримували в користування за військову службу, у спадок не передавали. Проте й капіталістичні порядки утверджувалися вкрай повільно.

Наступники падишаха почали гоніння на немусульман, що спричиняло уособиці, часті повстання. Імперія слабшала. Цим скористалися європейці, яких вабили східні багатства. Першими в Індію проникли португальці. (Згадуєте Васко да Гаму?) За ними — французи, англійці й нідерландці. Майже од-

ночасно, у 1600 р. та в 1602 р., утворились англійська і нідерландська Ост-Індійські торговельні компанії. Лідеркою експансіоністських перегонів виявилася Велика Британія, яка поступово перетворювала Індію в колонію «перлину» на своїй короні. У XVIII ст. вона контролювала найбільше півострівних «провінцій». (Деякі залишалися незалежними.) У 1739 р. навала персів чи не остаточно надломилася Великих Моголів. Від їхньої могутності ще впродовж століття залишалася хіба що назва.

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте казки, що розповідають про «заморські царства». Якою Індія поставала в народній уяві? 2. Як Акбар I Великий зміцнював імперію? Підтвердьте свої міркування фактами. 3. Чому Індію називали «перлиною» Британської корони?

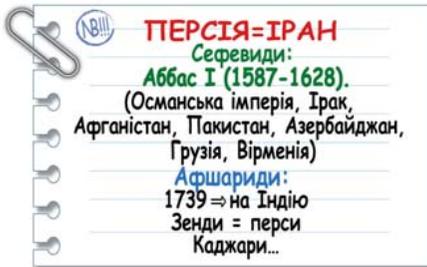
25.2. Як розвивалася Персія в Ранньому Новому часі?

У 6 класі ви вчили історію Ірану, тобто «країни аріїв», як її звали місцеві мешканці. Давні греки йменували її Персією. Ця назва і вживалась офіційно до 1935 р. Як вам відомо, Перська імперія загрожувала Скіфії, тривалий період воювала з греками, та, врешті, не встояла перед армією

Розділ 6. СХІДНИЙ СВІТ У XVI–XVIII ст.

Александра Македонського. Однак на цьому не припинила існування, а «пережила» ще й арабське завоювання, внаслідок чого перси прийняли іслам.

У Ранній Новий час у Персії правила династія **Сефевидів**. Її піднесення уособлював шах **Аббас I Великий (1587–1628)**. Жорстокий і войовничий, він створив величезне постійне військо, масово застосовував вогнепальну зброю, завдяки чому здолав Османську імперію, приєднав деякі території Грузії та

Вірменії, Ірак, Афганістан, частину Азербайджану, Пакистану, заволодів просторами між річками Тигр та Інд. Багато уваги приділив зміцненню влади, провів фінансову реформу, зокрема карбував власну монету. Підтримував землевласників. Розвивав ремесла. Сприяв налагодженню торговельних зв'язків. Вів дипломатичні перемовини з Європою. Однак після його смерті імперія втратила могутність.

Прапор династії Сефевидів

Прапор династії Афшаридів

Прапор династії Зендів

«Лев, який помирає, стає надто небезпечним», — мовить східна приказка. І не дарма, бо правителям династії *Афшаридів* вдалося відновити втрачені позиції в регіоні. Це вони в 1739 р. пошарпали Індію, навіть сплюндрували місто Делі. Але вже в 1750 р. влада перейшла до родини *Зендів (Зандів)* — перших власне перських шахів за останні 700 років!

Мовою історичного джерела

Уривки із книжки (в трьох томах) П'єтро делла Валле «Подорожі, описані в 54-х листах», 1650–1653 рр.: «...Якби козаки й на протилежному березі моря мали свій надійний осадок, то вони б ще дужче могли нападати на турків, а ще, заручившись підмогою сусідніх персів, відвоювали б султанські терени й боронили їх. Та зробити це самотужки їм не під силу. Тому я прагнув зміцнити спілку між Персією і козаками. Таке об'єднання та прилучення до нього ще й Польщі дало б

§ 25. Індія та Персія

невдовзі гарні плоди. Їхні спільні дії не вичерпувалися б наскоками і грабунками, як це було досі, але козаки з перською допомогою утримували б певні терени, а найголовніше — околицю Трапезунда, яка на суходолі межує з країною персів, а для козаків вигідна тим, що лежить на побережжі моря».

Міркуюємо і діємо!

1. Згадайте, як розгорнулися персько-скіфська війна і персько-грецькі війни. 2. Чому перського шаха Аббаса I прозвали Великим? Назвіть європейських правителів, які були його сучасниками. 3. Як розвивалася Персія впродовж XVIII ст.?

25.3. Які культурні досягнення Індії та Персії поповнили світову скарбницю?

Піднесення наук і вишуканість мистецтв — прикметні риси культурних досягнень азійських держав упродовж XVI–XVIII ст. Неабияких успіхів у математиці, медицині, астрономії досягли індійці. Вам уже відомо, що вони придумали цифри, які ми називаємо арабськими. Та й нуль здогадалися використовувати теж вони. У XVI ст. в Індії діяли кілька обсерваторій. Величезний поступ відбувся в медицині. Індійські хірургічні трактати використовували аж до XIX ст.

Мечеть Джаміаль Масджид,
1656 р., місто Делі, Індія

Мечеть Імама, архітектор Баха ад-Дін
Мухаммад аль-Амілі, 1611–1641 рр.,
місто Ісфаган, Іран

У державі Великих Моголів послуговувалися перською мовою, якою писали літературні твори. У період правління Акбара I уславилися поети Магеш Дас (Бірбал), Абдул Рахім Хан-е-ханан, Шейх Абу-ал-Фаїз ібн Мубарак (Файзі). Історію життя падишаха «розповів» *Абу-л-Фазл Алламі*. Нідерландський художник Рембрандт Гарменсон ван Рейн черпав натхнення, споглядаючи індійські мініатюри. Неперевершено виглядає тогочасна архітектура. І сьогодні *мавзолей Тадж-Махал* є найупізнаванішою пам'яткою Індії. Мечеті, палаци вражали довершеністю й пишністю. Ювелірні прикраси, плетиво, тканини, килими, кераміка, вироби зі скла, дерева й слонової кістки свідчили про вишукані смаки умільців.

Мистецтва Персії розвивалися під впливом ісламу. Мозаїки, фрески, різьблення рясніли орнаментами. Помпезні мечеті дивували паломників, милували очі мандрівників. Шах Аббас I всіляко розбудовував столицю — місто Ісфаган. Розкішні та витончені вироби перських ремісників — зброя, кераміка, килими, тканини — цінувалися в Європі. В літературі переважала

§ 25. Індія та Персія

поезія. Але ослаблення азійських імперій неминуче вело до поступового занепаду культури. З другого боку, вона помітно впливала на європейську.

Міркуємо і діємо!

1. Згадайте культурні здобутки мусульманських країн. Які заборони діяли для їхніх митців? 2. У чому виявлялись особливості культур індійців і персів? 3. Зісканували QR-код на початку параграфа, дізнайтесь історію мавзолею Тадж-Махал.

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1501–1722 рр. — період правління династії Сефевідів у Персії

1526–1857 рр. — існування держави Великих Моголів

1556–1605 рр. — правління Акбара I Великого в імперії Великих Моголів

1587–1628 рр. — правління Аббаса I Великого в Персії

на теренах України

1569–1772 рр. — перебування більшості західноукраїнських територій і Правобережжя в Польському королівстві

Середина XVII–XVIII ст. — існування української держави — Війська Запорозького (Гетьманщини)

1569 р. — входження більшості українських земель до Польського королівства внаслідок Люблінської унії
Кінець XVI — початок XVII ст. — розгортання козацько-селянських повстань та військових морських походів запорожців

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Чим, на вашу думку, відрізнялись індійська та ісламська цивілізації Сходу, що розвивалися в Ранньому Новому часі?

3. Покажіть на мапі території Індії, держави Великих Моголів, Персії в період правління Аббаса I Великого.

4. **А.** Чому європейські володарі так уперто цікавилися країнами Сходу? **Б.** Чому азійцям вдалося стримувати експансію європейців? **В.** Зіставте і порівняйте заходи Акбара I Великого та Аббаса I Великого.

5. Оцініть наслідки взаємодії Індії та Персії з країнами Європи.

6. Підготуйте колаж ілюстрацій, які відображали б культурні досягнення Індії та Персії, що дійшли до наших днів, поповнивши світову скарбницю.

§ 26. Китай та Японія

Чи знаєте ви, що...

..... після 1648 р. львів'янин Михайло зі славного роду Боїмів перебував як місіонер-єзуїт при дворі Чжу Юланя, останнього китайського імператора династії Мін, і уклав атлас Китаю у 18 папках (першу в Європі працю про рослинний світ Піднебесної), а також ознайомив європейців із методами східної медицини;

..... український гетьман Дем'ян Многогрішний, відбуваючи заслання в Східному Сибіру, в 1692 р. брав участь у переговорах із вищими чиновниками імперії Цин.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Політика самоізоляції — (від китайського слова «хайцзинь» — «закрыті моря» і японського «сакоку» — «країна в ланцюгах»); обмеження міжнародних контактів, приватної морської торгівлі та інші, що їх у XIV — середині XIX ст. провадили Китай і Японія для забезпечення спокою на власних територіях, уникнення конфліктів із чужими країнами.

Самурай — (від японського слова «сабурай» — «слуга»); воїн; елітний воїн, представник військової верстви японського суспільства; землевласник, який перебував на військовій службі; ймовірно, провінційний володар або його васал.

Сьоґунат — (від японського слова «сьоґун» — «полководець»); правління в Японії, за якого виконавча влада належала військовим (самураям), що їх очолював верховний командувач (сьоґун).

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/V6a9TO>

QR 26.1. Заборонене місто.

26.1. Як династія Цин утвердилася в Китаї?

На початку Раннього Нового часу Китай розвивався як одна з могутніх імперій Сходу. Від XIV ст. нею правила деспотична династія *Мін*. Вона утримувала чималий флот, мільйонну армію, що мали б оберігати від усіляких посягань. Але всередині країни становище складалося напружено. Не ладилися відносини між різними верствами. Дошкуляли стихійні лиха, вторгнення маньчжурів із півночі. У 1628 р. ситуацію погіршила велика селянська війна. В результаті успішних дій повстанці усунули верховного повелителя. Замість нього китайські вельможі запросили маньчжурського хана з родини **Цин**, яка від **1636 р.** запанувала в Піднебесній.

§ 26. Китай та Японія

«Хонг Тайцзі», перший імператор династії Цин, художник невідомий, середина XVII ст.

Державний лад за нових господарів майже не зазнав змін. Його характерною рисою залишалася деспотичність. Очоловав усіх імператор — *богдихан*, наділений абсолютними повноваженнями. Він також був головною релігійною особою серед послідовників конфуціанства. Опирався на військо, яким здебільшого командували маньчжури. Вони звузили права корінних мешканців. На знак підкорення змусили чоловіків голити голови і заплітати волосся в коси. Також установили виключне право на видобуток солі й залізної руди. Заборонили шлюби з місцевими.

Імператори Цин проводили масштабні військові кампанії. Зокрема, певний період воювали проти Московського царства. У 1689 р., перемігши, приєднали Приамур'я — регіон на правому березі річки Амур. Поступово в Китай проникали європейці. Це сприйняли як небезпеку, бо міг похитнутися традиційний устрій. Тому в 1757 р. богдихан видав розпорядження, яким заборонив приватну морську торгівлю з «варварськими» державами. Дозволи отримували лише їхні посольства, які прибували з хабарями й товарами для обміну. Як бачите, не всім чужинцям дозволяли в'їжджати всередину, а китайцям — покидати батьківщину. Так відновилася довготривала **самоізоляція** Китаю, відома як «хайцзинь» («закриті моря»).

Міркуємо і діємо!

1. Чому Китай називали Піднебесною? Назвіть причини і наслідки великої селянської війни в імперії. 2. Чому імператори династії Цин змусили китайців голити голови й заплітати волосся? 3. Чому китайські правителі вирішили ізолюватися від світу? Які наслідки така політика мала для Китаю, для інших країн?

26.2. Як розвивалась Японія в Ранньомодерній добі?

Коли у світі тривали Великі географічні відкриття, Японія добровільно відкрила двері для європейців. З Іспанії та Португалії до країни Вранішнього Сонця помандрували купці, яких цікавив обмін власних товарів на срібло. Японці радо переймали надбання й культуру іноземців, а деякі, навіть

Розділ 6. СХІДНИЙ СВІТ У XVI–XVIII ст.

можновладці, навернулися в християнство. В цілому, все населення чітко поділялося на чотири верстви: воїни, селяни, ремісники, купці. Зміни соціальних ролей заборонялися. Люди, пов'язані з культами та релігією, не належали до жодної з груп. За межами також перебували *парії*, які виконували найгіршу роботу. Зате надзвичайно поважали воїнів, особливо **самураїв**, які становили 10 % від загалу. Самураями ставали лише за спадковим принципом: від батька до сина. Вони дотримувалися спеціального кодексу честі, а також присягали служити державі до смерті. У крайньому разі могли здійснити ритуальне самогубство — *сепуку* (харакірі) — розрізання живота. Часто так чинили, щоб не потрапити в полон. Підданими, звісно ж, розпоряджався імператор. Утім, його впливовість поступово згасала. На першорядні позиції виходили **сьогуни** — головнокомандувачі армії. Спочатку вони виконували лише військові обов'язки, однак пізніше перебрали керівні повноваження. Врешті, «небесним господарям» залишили тільки функції «первосвященників» релігії *синто* (синтоїзму). Конкуренція між сьогунами призводила до безладу й роздробленості.

«Токуґава Ієясу»,
художник Кано Тан'ю,
середина XVII ст.

У другій половині XVI ст. полководець *Ода Нобунага* (*1534–†1582) заповзівся «зшити» країну. Він захопив імператорський двір, проте невдовзі загинув через змову самураїв. Наступник *Тойотомі Хідейосі* (*1536–†1598) все-таки здійснив наміри попередника. Але по його смерті знову розгорілись усобиці. У підсумку державу очолив і проголосив себе сьогун **Токуґава Ієясу (1603–1605)**. Насамперед він переніс столицю в місто Едо (сьогодні Токіо), цим самим удало обмеживши верховну владу, яка й до тих пір занепадала. Нове запроваджене правління — **сьогунат** — діяло в Японії до 1867 р.

Попри численні зміни, які впровадив Токуґава Ієясу, його діяльність призвела до «закриття» країни для іноземців. Хоча попередники підтримували зв'язки з католицькими країнами, такими як Іспанія та Португалія, сьогун віддав перевагу протестантським Нідерландам. Англійський мореплавець і торговець, але нідерландський агент *Вільям Адамс (Міура Андзін)*, який виконував обов'язки придворного радника, переконав свого покровителя в необхідності викорінення християнства. Така необдуманна порада

§ 26. Китай та Японія

відгородила Японію від європейців. Виключне право на взаємозв'язки здобули Нідерланди. У 1614 р. Токугава Ієясу видав розпорядження, яким оголосив поза законом чужинців, особливо християн. Навіть більшість японців, які вірили в Ісуса Христа, перейшли в буддизм, а то і втекли на Філіппіни, що належали іспанцям. Також, як і в Китаї, японська самоізоляція («сакоку») стосувалась обмежень у торгівлі. Дозволи надавали лише сусідам.

Міркуємо і діємо!

1. Чим японське суспільство відрізнялося від індійського, китайського, європейських, американського? Чому японці поважали самураїв? 2. Використовуючи інтернет, з'ясуйте, чому Токугава Ієясу лише два роки володів титулом сьогуна? Чи опісля він утратив вплив у державі? 3. Назвіть спільності й відмінності японської «сакоку» та китайської «хайцзинь». Які наслідки мала самоізоляція для Японії?

26.3. Які культурні досягнення Китаю та Японії поповнили світову скарбницю?

Храм Неба, 1420 р., місто Пекін, Китай, сучасна світлина

За династії Мін розвивалася самобутня культура Китаю. Ідеї, що їх поширювали католицькі місіонери, вочевидь, впливали на місцеві традиційні науки. Однак вони вирізнялися самобутністю і в деяких досягненнях випереджали «західні». Китайські «універсальні люди» задовго до європейських енциклопедистів узялись укладати довідкові видання та словники, зокрема з природничих і технічних галузей. Так, збірник *Лі Шичжєня* «Трактат про коріння і трави» (1596 р.) описував цілющі властивості рослин. Найві-

доміші відкриття в астрономії, математиці і, що цікаво, в музиці зробив *Чжу Цзайюй*. Не відставали історики. Ще з XI ст. писали літопис «Загальне дзеркало, що допомагає управлінню». У мистецтвах китайці славилися виробами із порцеляни. Досі цінується посуд ручної роботи з відбитками пальців майстра. Сучасні мандрівники не оминають увагою шедеври палацового комплексу Забороненого міста та храм Неба в місті Пекін. Їх зводили в період Мін, а підтримували в належному стані правителі Цин.

Розділ 6. СХІДНИЙ СВІТ У XVI–XVIII ст.

У Японії мистецтва виконували естетичну і практичну функції водночас. Яскравим прикладом слугує чайна церемонія. Її учасники в невимушеній атмосфері обговорювали та розв'язували нагальні проблеми: від повсякдення до політики. В японському, як і в китайському, живописі переважали сюжети, присвячені природі. Відомим майстром пензля уславився *Сессю Тойо*. З кінця XVI ст. поширювався *стінопис* — розписування стін орнаментами. У скульптурі здебільшого відтворювали Будду. Оригінальністю вирізнялися мініатюрні статуетки — *нецке*. Вони втілювали простих японців: ремісників, танцівників, музикантів.

У літературі, що очевидно, найбільше творів присвячено самураям. Пам'яткою японського історично-військового літописання є «Записи про князя Нобунагу», упорядковані Отою Гюїчі в 1569–1610 рр. Неймовірного успіху серед глядачів зажив театр *кабукі*, у виставах якого поєднувалися спів, рухи, танці та високохудожні декорації. Із 1653 р. акторами могли бути лише дорослі чоловіки. Так на островах усталилося виключно чоловіче театральне мистецтво. Від кінця XVI ст. частенько розігрували професійні лялькові постановки — *нін'ґо-дзьорури* (*бунраку*), у яких використовували барвисті костюми ляльок і маски.

Міркуюмо і діємо!

1. Згадайте характерні ознаки й мистецькі напрями європейської культури Ранньомодерної доби. Чим схожі і чим різняться західна і східна культури? 2. Про що свідчать китайська та японська традиції відображення у творах живопису здебільшого картин природи? 3. Послугуючись інтернетом, підготуйте добірку зображень китайських і японських архітектурних пам'яток.

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1603–1867 рр. — період сьогунату Токуґава (Едо) в Японії

1636–1912 рр. — період династії Цин у Китаї

на теренах України

Середина XVI — кінець XVIII ст. — перебування українських земель у складі Речі Посполитої, інших сусідніх держав
Кінець XVIII — початок XX ст. — перебування українських земель у складі Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій

§ 26. Китай та Японія

Ще раз про головне

Перевірте себе!

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. **А.** Поясніть логіку підпорядкування понять «самурай» → «сьоґун» → «сьоґунат». **Б.** Японія — країна на островах, яка могла легко самоізолюватися. Чи можливою була повна самоізоляція Китаю?
3. Намалюйте в зошиті і позначте на лінії часу періоди династії Цин у Китаї та сьоґунату Токуґави в Японії. Зафіксуйте 3-4 події, що одночасно відбувалися в Європі та в Америці.
4. **А.** Чому Китай і Японія вдалися до самоізоляції? Назвіть її позитивні й негативні наслідки. **Б.** В історії Японії усталилася своєрідна періодизація. Скажімо, періоду Едо передував період Муромачі. Послугуючись інтернетом, поясніть походження цих назв. За яким принципом іменували періоди японської історії? **В.** Розкажіть про особливості внутрішньої і зовнішньої політики Токуґави Ієясу.
5. **А.** У чому виявлялись особливості культур китайців та японців? **Б.** Після смерті Токуґави Ієясу його назвали «великим богом-спасителем, який осяяв Схід». Поясніть причини появи та значення такого висловлювання-характеристики.
6. Послугуючись інтернетом, підготуйте колаж ілюстрацій, які відображали б культурні досягнення Китаю і Японії, що дійшли до наших днів, поповнивши світову скарбницю. Організуйте виставку колажів у класі.

Узагальнення

<https://is.gd/dRdZF8>

Словник основних і додаткових понять і термінів

<https://is.gd/CWsSot>

Синхроністична таблиця «У світі — на теренах України»

<https://is.gd/GhKLFE>

Список літератури

<https://is.gd/FNLTa6>

Перелік гіперпосилань до ігрових QR-кодів

<https://is.gd/DDxuQc>

Навчальне видання

Авторський колектив:

**Васильків Ірина Дмитрівна, Островський Валерій Васильович,
Басюк Оксана Ярославівна, Паршин Ілля Леонтійович,
Костікова Марта Ігорівна**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

**Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

*У виданні використані ілюстрації з інтернет-видань,
що розміщені у вільному доступі*

Головний редактор *Іван Білах*
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Картографічні роботи *Мирослава Зінкевича*
Обкладинка *Любомира Бейгера*
Художнє оформлення *Ганни Янчишин, Любомира Бейгера*

Формат 70x100 1/16.

Ум. друк. арк. 14,256. Обл.-вид. арк. 12,50. Наклад 49414 прим.

ТзОВ «Видавництво Астон», 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ. УТ

Магелланова протока о. Вогняна Земля

- Маршрути подорожей
- ← 1487 – 1488 рр. Бартоломеу Діаша
  - ← 1492 – 1493 рр. Христофора Колумба
  - ← 1497 – 1499 рр. Васко да Гами
  - ← 1519 – 1522 рр. Фернана Магеллана
- Цифрами на карті позначено: 1 Священна Римська імперія 2 Річ Посполита 8 Московське царство
- † Місце загибелі Фернана Магеллана
- Лінія поділу світу між Португалією та Іспанією за угодою в Тордесільясі та 1529 року
- Кордони держав на 1500 рік

ВОРЕННЯ КОЛОНІАЛЬНИХ ІМПЕРІЙ

ана Магеллана
к Іспанією
одами 1494 р.
9 р. у Сарагосі
648 р.
та 3 Нідерланди 4 Англія 5 Франція 6 Іспанія 7 Португалія

Держави та їхні володіння на середину XVII ст.
 Іспанія   Англія
 Португалія   Франція   Нідерланди

АРАБИ Розселення народів і племен у XVII ст.

Додаткова інформація до підручника

Словник основних і додаткових понять і термінів

<https://is.gd/CWsSot>

Синхроністична таблиця «У світі — на теренах України»

<https://is.gd/GhKLFE>

Цікаві ігри ви знайдете тут

Параграф	Назва гри. Покликання
1	Гра «На зміні епох» (Знайти пару) https://is.gd/sXnalh
2	Гра «Великі географічні відкриття» (Знайти слова) https://is.gd/CDmmN7
3	Гра «Конкіста» (Класифікація) https://is.gd/mlHNP2
4	Гра «Після Великих географічних відкриттів...» (Кросворд) https://is.gd/0DLPmp
Узагальнення. Гра «На світанку Ранньомодерної доби» (Увідповіднення) https://is.gd/Chn2xl	
Узагальнення. Гра «Крок за кроком» (Упорядкування) https://is.gd/2rUQRl	
5	Гра «Гуманізм. Відродження» (Кросворд) https://is.gd/HnPHZn
6	Гра «Реформація» (Знайти слова) https://is.gd/qQdyXV
7	Гра «Контрреформація» (Знайти пару) https://is.gd/TrATPQ
8	Гра «Культура бароко. Науки» (Парочки) https://is.gd/1fj3CL
Узагальнення. Гра «Високе Відродження» (Класифікація) https://is.gd/LuvrQn	
Узагальнення. Гра «Відродження та Реформація» (Увідповіднення) https://is.gd/O4Ry1f	
Узагальнення. Гра «Реформація та Контрреформація» (Класифікація) https://is.gd/0yxUnt	
Узагальнення. Гра «Бароко» (Класифікація) https://is.gd/TtiNIP	
9	Гра «Абсолютизм у Франції» (Знайти пару) https://is.gd/eqCx9P
10	Гра «Володіння династії Габсбургів» (Знайти пару) https://is.gd/5FUaeW
11	Гра «Нідерланди» (Знайти пару) https://is.gd/2N9dt9
12	Гра «Англія» (Упорядкування) https://is.gd/oiVNe6
13	Гра «Річ Посполита-1» (Знайти слова) https://is.gd/i6grsd
14	Гра «Тридцятилітня війна» (Знайти пару) https://is.gd/ysJtJ8
Узагальнення. Гра «Держави Західної Європи: що звідки?» (Класифікація) https://is.gd/PAM6t8	
Узагальнення. Гра «Держави Західної Європи: хто звідки?» (Класифікація) https://is.gd/BsIM1q	
Узагальнення. Гра «Держави Західної Європи: крок за кроком» (Упорядкування) https://is.gd/f3vEw4	
15	Гра «Османська імперія» (Кросворд) https://is.gd/YFetHf
16	Гра «Кримське ханство» (Знайти слова) https://is.gd/8Q0ZUU
17	Гра «Московське царство. Російська імперія» (Знайти пару) https://is.gd/GNYq7n
18	Гра «Річ Посполита-2» (Знайти пару) https://is.gd/jcAnA1
Узагальнення. Гра «Держави Східної Європи: крок за кроком» (Послідовність) https://is.gd/fJf6P	
Узагальнення. Гра «Держави Східної Європи: хто, що, де?» (Увідповіднення) https://is.gd/eQkN9J	
19	Гра «Просвітництво. Індустріальна (промислова) революція» (Кросворд) https://is.gd/aVQ57J
20	Гра «Австрійські володіння Габсбургів» (Класифікація) https://is.gd/7BXTOr
21	Гра «Королівство Пруссія» (Знайти пару) https://is.gd/x9mcqW
22	Гра «Російська імперія» (Пазл) https://is.gd/q1vhrP
23	Гра «Міжнародні відносини» (Знайти пару) https://is.gd/qnm0l2
24	Гра «Сполучені Штати Америки» (Знайти слова) https://is.gd/kkX9ve
Узагальнення. Гра «Епоха Просвітництва: що, де, коли?» (Увідповіднення) https://is.gd/0mAtuA	
Узагальнення. Гра «Епоха Просвітництва: крок за кроком» (Упорядкування) https://is.gd/SSzVSC	
25	Гра «Індія та Персія» (Пазл) https://is.gd/kz5uXW
26	Гра «Китай та Японія» (Пазл) https://is.gd/LqSg8j
Узагальнення. Гра «Східний світ у XVI–XVIII ст.» (Класифікація) https://is.gd/sieBpD	